

AMERİKAN BELGELERİNDE LOZAN KONFERANSI VE AMERİKA

Prof.Dr. FAHİR ARMAOĞLU

Yeni Türkiye'nin milletlerarası hayata katılmasının belgesini teşkil eden Lozan Antlaşması'nın hazırlanmış olduğu Lozan Konferansı, Türk-Amerikan münasebetlerinin de ilginç bir safhasına sahne olmuştur. Konferans'ta, bir çok meselelerin tartışma ve görüşmelerinde Amerika'nın ileri sürdüğü görüşlerin, bugün aynı nitelikteki meselelerde Amerika'nın almakta olduğu tutumlarla benzerliği, dikkat çekici niteliktedir. Bu benzerliği gözönünde tutunca, bugün aynı meselelerde Amerika'nın takip ettiği politikayı anlamak daha kolay olmaktadır.

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da, ne Amerika Osmanlı Devleti'ne ve ne de Osmanlı Devleti Amerika'ya savaş ilân etmediği için ve sadece Osmanlı Devleti Amerika ile diplomatik münasebetlerini kesmekle yetindiğinden¹, Lozan Konferansı'na *gözlemci* olarak katıldığı halde, Konferans görüşmeleri esnasında Amerika'nın, zaman zaman gözlemciliğin çok ötesine giden tutumlar içine girip, "*aktif*" rol oynamasıdır.

Amerika'nın bu niteliği dolayısıyla, başta İngiltere olmak üzere, gerek Müttefikler (İngiltere, Fransa ve İtalya), gerek Türk delegasyonu ve İsmet (İnönü) Paşa, Amerika'nın Konferans'taki ağırlığını kendi taraflarına çekmek için çok çaba harcamışlardır². Bu husus İsmet Paşa'nın Amerikan delegasyonu ile yaptığı temaslarda çok daha belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. İsmet Paşa, Lozan Konferansı'nda "kapitülasyonlar" konusunda tam bir inatla direnme göstermesine rağmen, Amerika'nın kapitülasyonlar üzerindeki hassasiyeti dolayısıyla, bu devleti kendi yanına çekmek için, onunla ayrı bir *Dostluk ve Ticaret Antlaşması* yapmak istemiş ve ilk günden

¹ Osmanlı Devleti'nin Amerika ile diplomatik münasebetlerini kestiğine dair 20 Nisan 1917 tarihli bildirim metni: J.C.Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics - A Documentary Record*, Vol.II: 1914-1945, New Haven and London, Yale University Press, 1979, p.97.

² Bu konuda bak.: Londra Büyükelçisi Harvey'den Dışişleri Bakanlığına 18 Ekim 1922 tarihli ve 470 sayılı telgraf: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1923*, Vol.II, Washington D.C., Government Printing Office, 1938, pp.881-883. Bundan sonra bu kaynağı "*Papers, 1923, II*" şeklinde zikredeceğiz.

itibaren de bu konuda her fırsatı kollamaya çalışmıştır. İsmet Paşa'nın, Lozan Konferansı'nda, Avrupa'nın klâsik diplomasine ve özellikle Avrupa emperyalizmine bulaşmamış olan Amerika'nın desteğini aradığı anlaşıl-maktadır. Bu bakımdan da, Amerika'nın zayıf tarafı olan ekonomik imti-yazları ve *Açık Kapı* ilkesini kullanmaya çalışmıştır.

Amerika Lozan Antlaşması'nı imza etmeyeceğinden, bu Antlaşma'da Müttefiklerin elde ettiği her şeyi, Türkiye ile imzalıyacağı *iki*li anlaşmaya geçirmek niyetindeydi. Bu sebeple, Türkiye'nin bu politikasını farketmişinden ve daha ilk günden itibaren Müttefikler'e, Türkiye ile genel barış antlaşması imzalanmadıkça Türkiye ile ayrı bir anlaşma yapmamayı vaad ettiğiinden, *Türk-Amerikan Antlaşması*, ancak Konferans'ın son günlerine doğru gerçekleşme yoluna girmiştir. Bu incelememizin konusu, Amerika'nın Lozan Konferansı'ndaki genel tutumu olduğundan, Türk-Amerikan Antlaşması'nı bu incelemenin çerçevesi içine sokmayıp, bunu başka bir incelemenin konusu yapacağız.

Diğer taraftan, Amerikan delegasyonu Müttefikler'in ve özellikle İngiltere'nin dümen suyuna girmemeye dikkat etmiş ise de, bir çok konularda Konferans'ın havasını takip edebilmek için, Lord Curzon ile devamlı temas halinde olmuştur.

Nihayet son bir nokta olarak şunu belirtelim ki, açıklamalarımız esas itibarile, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1923* (Washington, D.C., U.S. Government Printign Office, 1938) adlı belgeler kitabının II. Cildinde, Lozan Konferansı ile ilgili olarak yayınlanmış belgelere dayanmakta olup, Lozan Konferansı Tutanakları dahil, diğer bazı kaynaklarla da desteklenmeye çalışılmıştır.

1. *Amerikan Politikasının Genel İlkeleri*

Amerika'nın, Lozan Konferansı toplanmadan önce, Müttefikler tarafından Konferans'a davet edilmesi üzerine³, Amerika, genel politikasının esaslarını üç belgede toplamıştır. Bunlardan biri, Amerika'nın, İngiltere, Fransa ve İtalya'ya verdiği 30 Ekim 1922 tarihli *muhtıra* (aide-mémoire); ikincisi, Amerika'yı yakından ilgilendiren konulardaki Amerikan hükümeti görüşlerini ayrıntılı bir şekilde belirten ve Londra, Paris ve Roma büyükelçilerine gönderilen, yine 30 Ekim 1922 tarihli *talimat*; ve üçüncüsü de, Amerika'nın son derece ehemmiyet verdiği *Boğazlar Meselesi* hakkında, Ameri-

³ Davet için bak.: *Papers, 1923*, II, pp.889.

kan Bahriye Bakanlığında hazırlanmış olan 10 Kasım 1922 tarihli ve “*Politika Tavsiyeleri*” başlığını taşıyan belgedir. Bu sonuncu belgeyi, Boğazlar Meselesi konusuna girdiğimizde ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Müttefikler’e verilen 30 Ekim 1922 tarihli muhtırada⁴, Amerika, Osmanlı Devletile savaş halinde olmadığından ve Lozan Konferansı da, Müttefikler, Türkiye ve Yunanistan arasındaki savaş halini sona erdirmeye amacını güttüğünden, Amerika’nın, “*siyasî ve mülkî düzenlemelerin*” sorumluluğunu üzerine almayı arzu etmediği belirtilmekle beraber, bunun, Amerika’nın kendi çıkarlarını gözardı ettiği anlamına gelebileceği, Amerika’nın Yakın Doğu’da bir çok menfaatlari bulunması hasebile, Konferans’a “*gözlemci*” olarak katılacağı bildirilmekteydi. “Gözlemci” deyimine de bir açıklık veren muhtıra, Amerikalı gözlemcilerin görüşmelere katılmakla birlikte gerektiğinde Amerikan çıkarlarını savunmak için söz alacaklarını da belirtiyordu.

Muhtıra, Amerika’nın ilgilendiği konuları birer birer saymakla beraber, ilginçtir, en fazla “*ticaret serbestisi*”, yani *Açık Kapı* ilkesi üzerinde duruyor ve bu bakımdan da, Türk topraklarını nüfuz bölgelerine ayıran ve İngiltere, Fransa ve İtalya arasında 24 Nisan 1920 de imzalanmış olan *San Remo* anlaşmasını, *Açık Kapı* ilkesine aykırı bulduğunu bildiriyordu.

Aynı 30 Ekim günü Londra, Paris ve Roma büyükelçiliklerine gönderilen *talimat*’da⁵, Amerika’nın ilgilendiği meseleler ve bu meselelerdeki Amerikan Hükümeti’nin görüşleri açıklanmaktaydı. Bu görüşler şöyle sıralanıyordu:

1) Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı Devleti ile savaş halinde olmadığından, Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasını imzalamamakla beraber, Müttefikler’in Türkiye ile görüşmeleri, Amerika’nın da çıkarlarını gözönünde tutmadan yürütmeleri imkânsızdır.

2) Aksi yolun takip edilmesi, Amerika’yı bir *olup-bitti* karşısında bırakmak olacaktır. Bu ise Amerika’yı, Müttefiklerin elde ettiği avantajların gerisinde bırakacaktır.

⁴ Muhtıra’nın metni: *aynı kaynak*, pp.884-885; Hurewitz, *adı geçen eser*, Vol.II, pp.313-314.

⁵ *Talimat*’ın metni: *Papers, 1923*, II, pp.886-888; Joseph C.Grew, *Turbulent Era (A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945)*, Vol.I, Boston, Houghton Mifflin Co., 1952, pp.481-485; Hurewitz, *adı geçen eseri* Vol.II, pp.314-316.

3) Bundan dolayı, aşağıdaki hususlara karar verilmiştir:

A) Amerikan çıkarlarının niteliği ve kapsamı konusundaki açıklamaları ihtiva eden bir muhtura, esasen İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümetlerine sunulacaktır.

B) Çıkarlarımızın korunması için gözlemcilerimiz, gereken her anda müdahalede bulunacaklardır. Keza, kapitülasyonlara saygı, eğitim kurumlarının korunması, v.s. gibi konularda Müttefikler'le ortak çıkarlarımız olursa, gözlemcilerimiz derhal görüşlerini açıklayacaklardır.

C) Amerikan çıkarlarının korunması için Türkiye ile ilk fırsatta bir antlaşma yapacağız. Böyle bir antlaşmanın müzakerelerine başlanmasını mümkün kılacak garantiler Türkiye tarafından verilir verilmez, delegasyona da tam yetki verilecektir.

Talimat'da Amerika'nın çıkarları şu şekilde belirtilmekteydi:

Kapitülasyonlar: Dışişleri Bakanlığı, Türkler'in kapitülasyonların devamına şiddetle muhalefet etmesini anlayışla karşılamakta ve Müttefikler'in de, Amerika için değeri olmayan tâvizler karşılığında bir takasa gideceğini tahmin etmektedir. Bununla beraber, Amerika, Amerikan vatandaşlarının korunması için kapitülasyonların devamında ısrar etmelidir. Eğer Amerikan teşebbüslerinin (enterprises) korunmasında sağlam garantiler elde edilebilirse, vergiler, gümrük resimleri gibi konularda bazı tâvizler verilebilir.

Amerika'ya ait hayır, eğitim ve din kurumlarının korunması: Bâbîâlî'nin 1907 de kabul ettiği liste güncel hale getirilmeli ve Türkiye bunları tanıyarak, bu kurumların mülkiyet hakları kabul edilmeli, 1914 de kapatılmış olan kurumların yeniden açılmasına ve yeni okulların faaliyete geçirilmesine, buralarda İngilizce'nin kullanılmasına ve vergilendirme ve gümrük resmi bakımından bunların Osmanlı kurumlarının ayrıcalıklarından yararlanmasına izin verilmelidir.

Amerikan Ticarî menfaatlerinin korunması: Amerika'nın, Ağustos 1920 de Sèvres'de imzalanan Üçlü Anlaşma ile Müttefikler'in nüfuz bölgeleri elde etmelerine karşı olduğu belirtiliyor ve *Açık Kapı* ilkesinin devam ettirilmesi ve vergilendirme bakımından kapitülasyon sistemi terkedilecek olursa, o zaman tatmin edici garantilerin sağlanması isteniyordu.

Zararların tamiri: Burada, 1914 den sonra Türk makamlarının "gayri hukukî" (illegal) hareketlerinden doğan zararların (?) tazmini öngörülmekteydi.

Azınlıkların korunması: *Talimat*'da üzerinde en fazla durulan konulardan biri buydu. 1915 "tehcir" inden sonra Anadolu'da çok az sayıda Hıristiyan kaldığı için, bu geride kalanların korunması hususunda "etkin" bir formül bulmanın zor olacağı söyleniyordu. Anadolu'daki Hıristiyan azınlıklar ile Yunanistan'daki Müslüman azınlıklar için de en iyi formülün bunların mübadelesi olduğu söylenmekle beraber, İstanbul'daki Hıristiyan azınlık meselesinin Amerika için özel bir ilgi konusu olduğu ve bu sebeple de, bunların korunması için gerekli etkinin kullanılacağı belirtiliyordu.

Ermeni meselesinde ise, ermenilere bir "yurt" (homeland) sağlanması meselesinin ortaya atılabileceği; lâkin Rusya'da şartların düzelmesinden sonra, "Rusya Kafkasları"nın, Türkiye'den ayrılan ermeniler için en iyi sığınma yeri olacağı ifade ediliyordu.

Boğazlar Meselesi: Amerika, Boğazlar'ın savaş halindeki statüsü ile ilgili değildir. Ve özellikle, Avrupa'nın büyük devletlerinin veya Türkiye'nin "muharip" oldukları durumlara bulaşmak istememektedir. Fakat Amerika, barış zamanında Boğazlar'ın ticaret ve savaş gemilerine açık olması ve bu gemilerin İstanbul'a ve Karadeniz'e geçmeleri için etkin garantilerin sağlanması ile özellikle ilgili bulunmaktadır. Amerika'ya göre, Karadeniz bir ticaret yolu idi ve sadece Türkiye ve Rusya'nın kontrolü altında olamazdı.

Milletlerarası Malî Kontrol: Bu kısımda, Düyunu Umumiye idaresinden ve bu konudaki milletlerarası Komisyon'dan söz edilerek, Türkiye'nin Amerika'dan borç istemesi halinde, bu borcun Düyunu Umumiye ile konsolide edilerek, Amerika'nın da Düyunu Umumiye Komisyonu'na katılmasının sağlanması istenmekteydi.

Arkeolojik Araştırmalar: Türkiye'de arkeolojik araştırmalar yapmalar için Amerikan kurumlarına izin verilmesi üzerinde ısrarla durulmaktaydı.

Diğer Konular: Amerikan Hükümetinin Türkiye ile tabiiyet ve posta anlaşmaları da yapmak istediği bildirilmekteydi.

Talimat'in sonunda, Boğazların serbestisi ile azınlıkların korunmasına verilen ehemmiyet bir kere daha vurgulandıktan sonra, Türkiye ile ayrı bir antlaşma arzusu da belirtiliyor ve Yakın Doğu'yu bir savaş alanı haline getiren ve diğer devletler arasında mevcut olan rekabetlere bulaşılması özellikle tavsiye ediliyordu.

Amerikan Dışişleri Bakanlığınca gözlemci delegasyona verilen talimatın ana noktaları bunlar olmakla beraber, müzakerelerdeki gelişmeler hakkında Vaşington'a devamlı bilgi verilmesi de istenmekteydi.

2. Konferans'ın Açılması ve Amerika'nın Statüsü

Yukarda da belirttiğimiz gibi, İngiltere ve Dışişleri Bakanı *Lord Curzon*, daha baştan itibaren Amerika'yı yanlarına çekme çabası içinde olmuşlardır. Nitekim, Amerika'nın Londra Büyükelçisi *Harvey*, 30 Ekim tarihli muhtırayı Lord Curzon'a verdiğinde, Curzon, Amerika'nın Konferans'a katılmasından çok memnun olduğunu söylemiş ve Amerikan gözlemci heyetinin, bütün oturumlara katılmasını, gerektiğinde Amerikan görüşlerini bildirmesini ve keza, Amerika bakımından gerekli bilgileri almasını istemiştir⁶.

Amerikan Hükümeti, 14 Kasım'da, Lozan Konferansında gözlemci heyeti olarak, Roma Büyükelçisi *Richard Washburn Child* ile Bern Orta-Elçisi *Joseph C. Grew*'yu görevlendirmiş ve durumu, yine aynı gün Müttefikler'e, yani İngiltere, Fransa ve İtalya'ya bildirmiştir⁷. Heyete ayrıca yardımcıları ve sekreterleri de verilmiştir.

Gözlemci heyetinin tayin edildiğinin hemen ertesi günü heyete verilen talimatta, 30 Ekim 1922 günlü talimat hatırlatılarak, "*Sadece gözlem yapıp rapor edeceksiniz. Talimat almadan herhangi bir bağlayıcı tutum almayacaksınız*" deniyordu⁸. Dışişleri Bakanı *Hughes*, delegasyona 20 Kasım'da verdiği yeni bir talimatta ise, gözlem heyetine dahil olanların, hiç bir şekilde Konferans'ta Komisyon veya Komite başkanlığı almamalarını tenbih ediyordu⁹.

Amerika'nın bu tutumuna rağmen, Konferans'ın açılış töreninin yapıldığı 20 Kasım günü, törenlerden sonra, İngiliz delegasyonundan *Harold Nicholson*, Amerikan gözlemci heyetinden *Grew*'yu telefonla arıyarak, üç devletin (İngiltere, Fransa ve İtalya) sekreterleri bir toplantı yapacaklarından, Amerika'nın Konferans'taki statüsünün ne olmasını istediklerini *Grew*'ya sormuş ve o da, Amerikan delegasyonu müzakerelere herhangi bir şekilde katılmayacak ve antlaşmayı imza etmeyecek ise de, Konferans'ta tam temsil yetkisine sahip olduklarını, Konferans masasına diğer katılanlarla birlikte tam eşitlik içinde oturmak istediklerini, dolayısıyla kendilerine buna göre yer verilmesi gerektiğini söyleyince, *Nicholson* buna

⁶ *Harvey*'den Vaşington'a 31 Ekim 1922 günlü ve 499 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.890-891.

⁷ Bu notalar için bak.: *aynı kaynak*, pp.897-898.

⁸ Dışişleri Bakanı *Hughes*'dan *Child*'a 15 Kasım 1922 günlü ve 175 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.898-899.

⁹ *Hughes*'dan *Child*'a 20 Kasım 1922 günlü ve 2 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.899.

çok sevinmiş ve “Biz sizin gözlemci olarak Konferans masasından uzakta kalmanızdan korkmuştuk. Şimdi mesele bir hayli kolaylaştı. Yaşasın!” diye bağırmıştır¹⁰.

Amerikan Hükümetinin İngiltereye daha önce yaptığı açıklamalara rağmen, Nicholson’ın Grew’dan hâlâ “statü” meselesini sorması ilginçtir. Nitekim, Lord Curzon 21 Kasım sabahı Amerikan delegasyonunu kabul ettiğinde, iki delegasyon’un her meselede işbirliği yapması gerektiğini söylüyordu¹¹ Curzon bununla da yetinmeyerek, Child’in 23 Kasım günü kendisile yaptığı görüşmede, Konferans’ın havası ile, Açık Kapı, Azınlıklar gibi konularda diğer Müttefiklerin düşüncelerini naklettikten sonra, Amerikan delegasyonundan kendisile işbirliği yapmasını özellikle istemiştir (urged)¹².

Bununla beraber, Amerikan delegasyonu başkanı Child, 20 Kasım’da Konferans’ın açıldığının hemen ertesi günü, 21 Kasım sabahı yapılan Konferans genel oturumunda söz alarak, şu açıklamayı yapma gereğini duymuştur: “Sayın Başkan... Amerikan heyetinin Konferansca ve Konferans Sekreterliğince de paylaşılmış olduğunu sandığı görüşü şöyledir: Amerika Birleşik Devletleri temsilcileri, genel oturumlarda, Komisyonların ve alt-komisyonların oturumlarında hazır bulunmak ve öteki temsilcilerle aynı eşitlik düzeyinde görüşünü söylemek hakkı olan temsilcilerin durumundadırlar. Amerikan Temsilci Heyeti, ne oy kullanmak hakkı, ne başkanlık, ne de başka bir konuya ilişkin herhangi bir görev yüklenmek, herhangi bir anlaşmaya ya da bir rapora imza koymak istemektedir”¹³.

Bununla beraber, Konferansın kesilmesi ve adli kapitülasyonlar konusunda göreceğimiz gibi, Amerikanın tutumu zaman zaman “gözlemcilik”i çok aşacak ve “aracılık” a kadar varacaktır. Zira, Amerika Lozan Barış Antlaşması’nı imzalıyacak olmamakla beraber, kendisini ilgilendiren konularda, Müttefikler’in elde ettiği avantajları, kendisinin Türkiye ile yapacağı antlaşmaya aynen geçirmek istiyordu. Bu da ister istemez Müttefikler’le bir işbirliğini gerektirmekteydi.

¹⁰ Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.490.

¹¹ Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.491.

¹² aynı eser, p.496.

¹³ Seha L.Meray (Çeviren), *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1969, s.10 (Bu kaynağı bundan sonra *Lozan Konferansı* şeklinde zikredeceğiz); Child ve Grew’dan Vaşington’a 21 Kasım 1922 telgraf: *Papers*, 1923, II, p.900.

3. İlk Türk-Amerikan Temasları

Lozan Konferansı'nda Türk ve Amerikan heyetleri arasındaki ilk temaslar, Türk delegasyonunun danışmanlarından ve son Osmanlı Meclisi Mebusan' başkanı *Celâleddin Arif Bey* ile olmuştur¹⁴. Celâleddin Arif Bey, Ankara Hükümeti'nin Roma temsilcisi iken, kendi teşebbüsü ile, 15 Kasım'da, Roma'da, Child ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede özellikle kapitülasyonlar üzerinde duran Celâleddin Arif Bey, Türkiye'nin kapitülasyonları kaldırmaya kesin kararlı olduğunu, lâkin herhangi bir "dost" ülkeye, kapitülasyonlar yerine tatminkâr garantiler verilebileceğini, kapitülasyonlar konusunun Ankara Hükümeti ile Büyük Millet Meclisi için bir haysiyet meselesi teşkil ettiğini, Amerikan misyonları ile din kurumlarının daha önce elde ettikleri garantilerin genişletilebileceğini, keza azınlıklar meselesinin de Türkiye için hassas bir konu olduğunu belirttiğinden sonra, Lozan Konferansı'nda İngiltere Türkiye'ye karşı düşmanca bir tutum alacak olursa, "*Türklerle Slavların bir işbirliğine zorlanabileceğini*" söylemiştir. Celâleddin Arif Bey, Türkiye'nin malî meseleleri dolayısıyla de Birleşik Amerika'nın "*dostane tutumuna*" "*âcil ihtiyacı*" olduğunu söyleyince Child, barış görüşmelerinin Türkiye ile Amerika arasındaki müstakbel münasebetleri mühim ölçüde etkileyeceğini bildirmiştir¹⁵.

Celâleddin Arif Bey'in Child ile ikinci görüşmesi 22 Kasım'da Lozan'da olmuş ve konu yine kapitülasyonlar üzerinde yoğunlaşmıştır¹⁶. Ayrıca, ermeni meselesi, Musul petroleri, Türkiye'deki Amerikan hayır kurumları, arkeolojik araştırmalar gibi konular da Celâleddin Arif Beyin üzerinde durduğu konular olmuştur. Child'a göre, Türk heyeti, manda sistemi ve nüfuz alanları konusunda Amerika'dan emin olmak istemekteydi.

Celâleddin Arif Bey'in Child ile bu ikinci görüşmesi üzerine Vaşington kendisi hakkında bilgi isteyince, Amerikan delegasyonu Celâleddin Arif Bey hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: Celâleddin Arif Bey Ankara Hükümeti'nin Roma'daki temsilcisidir. Kendisi Cenova Konferan-

¹⁴ Celâleddin Arif Bey hakkında bak.: *Nutuk-Söylev*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1989 (3. Baskı), Cilt I, ss.565-570 ve Cilt II, ss.633-641. Ayrıca bak.: Dr.Rıza Nur, *Hayat ve Hâtrâtım*, Cilt 3, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968, ss.1133-1134.

¹⁵ Child'dan Vaşington'a 15 Kasım 1922 günlü ve 226 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.1040-1041.

¹⁶ Lozan'daki delegasyon'dan Vaşington'a 22 Kasım 1922 günlü ve 8 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.900-902 ve Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.492-493. Grew, Celâleddin Arif Bey'in ismini "Cemaeddin Arif" Bey diye vermektedir.

sı'na da katılmış ve Rusya konusunda yapılan müzakerelerde çok etkili olmuştur¹⁷. Lozan'da ise, Türk heyetine danışmanlık yapmaktadır. Kolay tâviz vermeyen bir tip olarak bilinmekte ve Ankara'daki Meclis tarafından, İsmet Paşa'nın fazla tâviz vermesini önlemek için gönderilmiş bulunmaktadır¹⁸.

Bu ilk temaslardan sonra, İsmet Paşa'nın, Child ile ilk görüşmesini 27 Kasım günü ve kendisinin müracaatı üzerine yaptığı anlaşılmaktadır¹⁹. Konu esas itibarile kapitülâsyonlar olduğu için, bu görüşmeye aşağıda değineceğiz.

4. Kapitülâsyonlar ve Amerika

Lozan Konferansı'nda Türk delegasyonunun en çok direndiği konulardan biri kapitülâsyonlardı. Ankara'daki millî hükümet, kapitülâsyonların kaldırılmasında kesin kararlı idi. Türklerin bu konudaki duyguları o derece kesin idi ki, egemenlik haklarını sınırsız bir şekilde kullanmaya alışmış diğer ülkelerin antlaşmalarla kabul ettiği egemenlik sınırlamalarını bile kabul etmemekteydiler²⁰.

Görünen odur ki, Müttefikler de Lozan'a gelirken, kapitülâsyonların devam ettirilemeyeceğini onlar da anlamışlardı. Çünkü millî hükümet bu konudaki kararlılığını, bütün Millî Mücadele boyunca her vesilede göstermişti²¹.

Lâkin aynı şeyi Amerika için söylemek mümkün değildi. Amerika Dışişleri Bakanlığının Müttefikler'e verdiği 30 Ekim 1922 tarihli muhtırasında ve yine aynı gün bu ülkelerdeki büyükelçilerine verdiği talimat'da

¹⁷ Celâleddin Arif Bey 1921 yılı sonlarında, Câmi Bey'in yerine Ankara Hükümetinin Roma temsilciğine tayin edilmiş ve 1922 Nisanında Cenova'da toplanan Dünya Ekonomik Konferansında aktif bir rol oynamıştır. Bu konuda bak.: Dr.Salâhi R.Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1986, ss.192-193.

¹⁸ Delegasyondan Vaşington'a 29 Kasım 1922 günlü ve 36 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.909-910.

¹⁹ Amerikan delegasyonundan Vaşington'a 27 Kasım 1922 günlü ve 25 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.906-907; Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.502.

²⁰ Delegasyondan Vaşington'a 17 Aralık 1922 günlü ve 120 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.925-927.

²¹ Atatürk'ün 13 Haziran 1921 günü Ankara'da Franklin Bouillon'a söylediklerinde ve yine 1921 Şubat ve Martunda Bekir Sami Beyin Londra'da imzaladığı anlaşmalara Atatürk'ün tepkinde görüldüğü gibi.

da görüldüğü üzere, Amerika, kapitülasyonların devam ettirilmesine birinci derecede ehemmiyet vermekteydi. Hem de Müttefikler'in kendisini uyarmalarına rağmen. Lord Curzon 30 Ekim akşamı Amerika Büyükelçisi Harvey'e²² ve Poincaré de Büyükelçi Herrick'e²³, Ankara'nın bu konudaki kararlılığını ve kapitülasyonları devam ettirmenin kolay olmayacağını söylemişlerdir. Ne var ki, Amerikan Hükümeti, "antlaşmaların kutsallığı" ilkesine ve Osmanlı Devleti ile imzaladığı anlaşmaların yürürlükte olduğu iddiasına dayanarak, elde ettiği kapitülasyon haklarını sürdürmek istemiştir.

Celâleddin Arif Bey, daha Konferansın ilk gününde, 21 Kasım'da, Amerikan başdelegesi Child ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin, yabancıların ve yabancı malları ile ticaretinin korunması için tatmin edici düzenlemeler yapabileceğini, lâkin "kapitülasyon" adının kesinlikle ortadan kalkması gerektiğini söylemiştir²⁴. Bu konuşma üzerine Vaşington, 27 Kasım'da Child'dan, yabancıların korunması hususunda Türk Hükümeti'nin "kafasındakileri" öğrenmesini istemiştir²⁵. İlginçtir, İsmet Paşa da aynı 27 Kasım günü Child ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede İsmet Paşa, Türkiye'nin kendi işlerini kendisinin yönetmesi prensibi konusunda, hükümetinin talimatının çok sıkı olduğunu bildirerek, Türkiye'de çok canlı bir milliyetçilik duygusunun mevcut olduğunu, Türkiye'deki adli sistem bakımından da, yabancıların güvenlikleri açısından endişe edilecek bir durum olmadığını belirterek, kapitülasyonlarda ısrar edilmesinin, Tü'x-Amerikan görüşmelerini engelleyebileceğini söylemiştir²⁶. İsmet Paşa, Türkiye'nin kanunlarında, yabancıların korunması meselesinde endişe yaratacak hiç bir hususa imkân verilmeyeceğini söyleyince, Amerikalılar kendisine, tatbikatın ve yönetmenin kanunlar kadar mühim olduğunu hatırlatmışlardır²⁷.

Kapitülasyonlar konusu, "Yabancılara Uygulanacak Rejim"i tartışmakla görevli görevli II.Komisyon'un 2 Aralık 1922 günlü oturumunda

²² Harvey'den Vaşington'a 31 Ekim 1922 günlü ve 499 sayılı telgraf: *Papars*, 1923, II, pp.890-891.

²³ Herrick'ten Vaşington'a 2 Kasım 1922 günlü ve 443 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.891-892.

²⁴ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.492-493.

²⁵ Vaşington'dan Lozan'daki delegasyona 27 Kasım 1922 günlü ve 10 sayılı telgraf: *Papars*, 1923, II, pp.907-908.

²⁶ Child-Grew'dan Vaşington'a 27 Kasım 1922 günlü ve 25 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.906-907.

²⁷ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.502.

ele alınmıştır. Müttefik delegeleri, Başkan Marki Garroni (İtalya), Lord Curzon (İngiltere) ve Barrère (Fransa) tarafından, söz birliği etmişçesine hararetli bir şekilde İsmet Paşa ile Müttefikler arasında tam bir söz ve fikir düellosunun başladığı bir sırada Child söz almıştır. Kısa ve yumuşak bir konuşma yapan Child, Amerika'nın, Müttefikler'in görüşüne katılmak zorunda olduğunu söylemekle beraber, konunun her iki tarafın da çıkarına olduğunu, ortak çıkarlar için bir çözüm ne kadar erken bulunursa, Konferans için o kadar iyi olacağını bildirmiştir²⁸.

Kapitülasyonlar tartışmasının ilginç bir safhası da, "Yerleşme Hakkı ve Yargı Rejimi Bakımından Yabancıların Durumu"nu ele alan 1. Alt-Komisyonunda cereyan etmiştir. Komisyonun 7 Aralık 1922 tarihli oturumuna, kapitülasyonlardan yararlandıklarını ileri süren Belçika, Danimarka, İspanya, Norveç, Hollanda ve İsveç temsilcileri de alınmış ve bunlar da görüşlerini açıklamışlardır²⁹. Fakat bu temsilcilerden en hızlısı İspanya temsilcisi *M.de Reynoso* olmuş ve kapitülasyonları savunmak için uzun ve hararetli bir konuşma yapmıştır. Grew, Reynoso için şöyle demektedir: "...Fakat İspanyol temsilcisi *Katolik Majesteleri İspanya Kralı*'nın, kapitülasyonların ilgasına dair hiçbir şey işitmek istemediğini sert bir şekilde söylemiştir"³⁰.

Amerikan delegasyonunun 2 numarası Grew, bunları dinledikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *Herkes kapitülasyonların gitmesi gerektiğini biliyordu. Dolayısıyla, bunların devam ettirilmesinde ısrar etmek yerine, bunların yerini alacak tatminkâr garantilerin elde edilmesine çalışılmıyordu*³¹.

Görülüyordu ki, Amerikan delegasyonu, Türk görüşüne yatkın bir hale gelmeye başlamıştı. Nitekim, özellikle adli kapitülasyonlar ve genellikle de kapitülasyonlar konusunda Vaşington'a çekilen bir telgrafta³², kapitülasyonlara sahip bütün ülkelerin Türkiye ile bir uzlaşma aradıkları belirterek, Türklerin isteklerine karşı konulması halinde, "*Ankara Hükümeti'nin antipatisi bize yönelecektir ve Türkiye'de halkın tümü Türk Hükümeti'ni ciddi bir şekilde desteklediğinden, neticede, kapitülasyonlara sahip ülkelerin elde ettikleri ile yetinmek zorunda kalacağız*" deniliyor ve şu teklif ileri sürülüyordu:

²⁸ *Lozan Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Takım I, Cilt 2, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1971, ss.5-6.

²⁹ Bu konuşmalar için bak.: *aynı kaynak*, ss.81-85.

³⁰ Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, pp.510-511.

³¹ *aynı kaynak*, p.511.

³² Delegasyon'dan Vaşington'a 17 Aralık 1922 günlü ve 120 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.925-927.

"Buna karşılık, Türk Milletinin durumunun artık eskisi gibi olmadığını kabul ettiğimizi gösterirsek, Türklerin dostluk duygularının Birleşik Devletlere yönelmesini teşvik etmiş olacağız. Bu duygulardan, Türk liderlerinin, Amerikan sermayesinin Türkiye'de geniş yatırımlar yapma arzularından ve bu yatırımlara teşvik vermeye hazır olmalarından yararlanacak olursak, Türklerin isteklerine ısrarlı bir şekilde antiipatik davranmamız ve sonunda yine onların isteklerine kabule mecbur kalmamız halinden, çok daha iyi şartlar elde etme imkânına sahip olacağız... Bu suretle, kendimiz için esaslı yararlar sağlamanın ötesinde, biz inisiyatifi ele alarak Türklerin kayıtsız-şartsız egemenliğini ve kapitülasyonların kaldırılmasını kabule hazır olduğumuzu açıklayacak olursak, Türkiye'deki yabancıların lehine olarak, yönetici sınıflar üzerindeki nüfuzumuzu da arttırmış olacağız"

İsmet Paşa 21 Aralık 1922 günü Amerikalı gazetecelere yaptığı açıklamada, Ankara'dan aldığı talimata dayanarak, Türkiye'deki bütün Amerikan eğitim ve din kuruluşlarının güvenlik içinde faaliyetlerine başlayabileceğini bildirirken³³, Amerikan Dışişleri Bakanlığının Lozan'daki delegasyona 22 Aralıkta çektiği telgraf, delegasyon için soğuk bir duş olmuştur. Amerikan Dışişleri Bakanlığına göre³⁴, Türklere, kendi görüşlerine sempati duyulduğunun ve kapitülasyonların kaldırılmasına Amerika'nın hazır olduğunun belirtilmesi, ihtiyatlı bir politika değildi. Türkiye, Amerika'nın gücünü biliyordu ve ekonomik kalkınmasında Amerika gibi bir tarafsız ülkenin malî yardımı almak zorundaydı. "Amerika, Amerikan teşebbüslerinin ve Amerikan vatandaşlarının, temel haklarını (?) kullanmasında tatminkâr garantiler elde etmeden, mevcut haklarından vazgeçemezdi"³⁵. Dolayısıyla, delegasyona, Müttefikler'le beraber hareket etme talimatı veriliyor; fakat Müttefikler'in tâviz vermeleri halinde, onları aynen takip etmeyip, tâviz konusunda ihtiyatlı hareket etmeleri isteniyordu.

Amerikan Dışişleri Bakanlığının bu sert tutumuna karşılık, İsmet Paşa, kapitülasyonlar konusunda çok daha sert bir tutum almıştır. II. Komisyon'un 28 Aralık 1922 sabahı yaptığı oturumda, özellikle adli kapitülasyonlar söz konusu olurken, İsmet Paşa tâviz vermez bir tutum alarak, Türkiye'deki yabancıların statüsünün, ancak dahilî kanunlar ve yönetim tarafından düzenlenebileceğini bildirmiştir³⁶.

³³ Delegasyon'dan Vaşington'a 21 Aralık günlü ve 141 sayılı telgraf: aynı kaynak, p.931.

³⁴ Dışişleri Bakanı Hughes'dan delegasyona 22 Aralık 1922 günlü ve 63 sayılı telgraf: aynı kaynak, pp.931-933.

³⁵ *Papers, 1923, II, p.932.*

³⁶ İsmet Paşa'nın 28 Aralık konuşması'nın metni: *Lozan Konferansı, Takım I, Cilt 2, ss.24-28.*

İsmet Paşa'nın bu konuşmasından sonra Child da söz istemiş ve yaptığı konuşmada³⁷, "Amerikan delegasyonu şunu görmektedir ki, Türk delegasyonunun anlaşma ile veya teamül ile ortaya çıkmış haklar konusundaki tutumu, Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlığının mümkün olan her türlü sınırlamadan kurtulması arzusuna dayanmaktadır. Türk egemenliğinin devamını sempati ile karşılıyoruz" demiştir. Bununla beraber Child, egemenliğin, sadece hakların hassasiyetle korunması görevini yaratmadığını, aynı zamanda, yükümlülüklerin de korunmasını gerektirdiğini söyleyerek, "kapitülasyon" deyimini kullanmadan, Türkiye'nin zamana ve şartlara cevap vermeyen anlaşmalar yerine, hakları ve yükümlülükleri belirleyecek yeni anlaşmalar yapması gerektiğini söylemiştir.

Child'in yaptığı bu konuşma Vaşington tarafından da onaylanmış ve kapitülasyonlar konusunda yeterli garantilerin sağlanması hususunda Amerikan delegasyonunun çaba harcaması istenmiştir³⁸.

Kapitülasyonlar meselesi bu safhada iken, Ocak ayının ortalarından itibaren "adli kapitülasyonlar" tartışması alevleniyor. Child 17 Ocak 1923 günü İsmet Paşa ile yaptığı görüşmede, adli kapitülasyonlar konusunda önce genel olarak kapitülasyonlar konusuna değinmiş ve kapitülasyonların kaldırılması halinde, bunların yerine behemahal yeni bir düzenlemenin getirilmesi gerektiğini tekrarlamıştır³⁹.

Ocak ayı sonlarında, adli kapitülasyonlar sebeble Konferans'ın kesintiye doğru gitmekte olduğu günlerde, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, delegasyona, kapitülasyon haklarının Türkiye tarafından makül bir şekilde kabulü ve gerekli güvencelerin (safeguards) sağlanması için Müttefikler'le işbirliği yapılmasını bildirmekle beraber, Müttefikler'in elde edecekleri neticenin, Türkiye ile yapılacak ayrı bir anlaşmaya aynen geçirilmesi eğilimini ifade etmekteydi⁴⁰.

Nitekim, Lozan Antlaşması'nın 28 inci maddesi, kapitülasyonların her bakımdan tamamen kaldırılmış olduğunu beyan ederken, âkid taraflardan

³⁷ Child'in konuşması: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 2, ss.29-31. Delegasyondan Vaşington'a 28 Aralık 1922 günlü ve 157 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.936-938.

³⁸ Hughes'dan delegasyona 30 Aralık 1922 günlü ve 70 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.941.

³⁹ Delegasyondan Vaşington'a 18 Ocak 1923 günlü ve 198 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.951-953.

⁴⁰ Hughes'dan delegasyona 23 Ocak 1923 günlü ve 87 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.956-957.

“her biri kendisine taallüku cihetinden kabul ettiklerini beyan ederler” şeklinde bir ifade ile, Amerika’nın bu konuda Türkiye ile ayrıca anlaşması için bir açık kapı bırakmaktaydı.

5. Adli Kapitülasyonlar

Lozan Konferansında Amerika’nın ısrarla üzerinde durduğu konulardan biri de, “adli kapitülasyonlar” olmuştur. Gerek Müttefikler’e, gerek Amerika’ya göre, Türk mahkemeleri, yabancılara kendi kanunlarını tatbik etmede yetersizdi. Bu kazaî yetki meselesi ile adli kapitülasyonların tâdili konusu gayet karmaşık bir mesele haline gelmiştir. Türkiye, her ne kadar savaşa girince, kapitülasyonları tümden ilga etmiş ise de, Amerika ile savaş halinde olmadığından, 1830 ve 1874 anlaşmaları ile diğer anlaşmaların ortadan kalkması söz konusu olamazdı. Kaldı ki, Amerika’nın 1873 ve 1874 de Mısır ile yaptığı anlaşmalara göre, yabancıların şahsî statüleri ile ilgili meseleler Konsoloslukların yetkisine verilmekte, yabancıları ilgilendiren diğer konular Muhtelit Mahkemelerde görülmekte idi. Aynı şey Çin için de söz konusu olduğuna göre, Türkiye buna itiraz etmemeliydi. Neticede, Amerika’ya göre, savaş öncesi anlaşmalarda bazı değişiklikler yapmak mümkün olmakla beraber, Amerika’nın anlaşmalarla elde ettiği haklardan tamamen vazgeçmesi söz konusu olamazdı⁴¹.

Görülüyor ki, yeni Türkiye, Amerika’nın gözünde, sömürgeleşmiş bir Mısır ile sömürgeleşmiş bir Çin’den farklı değildi.

Müttefiklere gelince: Barış Antlaşması tasarısının 26 ncı maddesinde maliye ve adalet yönlerinden ve yabancıların ülkeye girişleri ve oturma şartları bakımından, kapitülasyonların kaldırıldığı kabul edilmekle beraber, özellikle adli kapitülasyonlar bakımından bir “sözleşme” nin yapılacağı belirtilmekteydi⁴².

Sözleşmenin muhtevasına gelince: Müttefikler, istinaf ve Temyiz mahkemeleri ile, İstanbul, İzmir ve Samsun’daki bidayet mahkemelerinde yabancı yargıçların da bulunmasını, çağdaş hukuk ilkelerine göre içtihadın oluşması için, Türk yargıçlarına yardımcı olmalarını istemişlerdir. Yine Müttefikler’e göre bu yabancı yargıçlar, mahkemelerin, cezaevlerinin ve

⁴¹ Dışişleri Bakanı Hughes’dan delegasyona 15 Aralık 1922 günlü ve 48 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.923-924.

⁴² Bu konuda bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, (Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970), ss.120-121.

kanunların islahı gibi konularda da Türk Hükümetine danışmanlık yapacaklardı.

İsmet Paşa, genel kapitülasyonlar konusunda gösterdiği direnmeden çok daha fazlasını adli kapitülasyonlarda göstermiş, Türkiye'deki yabancıların hukuki statüsünün, Türk kanunları ve Türk hükümeti tarafından düzenlenmesinde ısrar etmiş ve bu da Müttefikler'in protestosuna sebep olmuştur⁴³.

II. Komisyon'un "Yabancılar Rejimi Alt-komisyonu"nda İsmet Paşa'nın 28 Aralık 1922 günü bu şekildeki konuşması üzerine, Child da söz almış ve taahhütlerin kutsallığı ile, başta Amerikan vatandaşları olmak üzere şahsi ve maddi servetlerini Türkiye'ye yatırmış olan yabancıların, Türk hükümetinden bir hakkaniyet beklediğini söylemiştir. Child, Türkiye'nin kafasında bir güvenlik endişesi bulunabileceğini, fakat yabancıların da aynı güvenliğin varolduğunu hissetmelerinin hayati bir zaruret olduğunu belirtmiştir⁴⁴.

Adli kapitülasyonlar meselesi giderek havayı gerginleştirdince, Lord Curzon'un Child'a başvurusu üzerine ve Child'ın *aracılığı* ile, 15 Ocak 1923 günü Curzon ile İsmet Paşa biraraya gelmiştir. İki arasında bütün akşam boyunca yapılan tartışmalar bir neticeye ulaşmamıştır. Curzon'un, Türkiye'de mahkemeler, cezaevleri ve kanunlar bugünkü şekilde kaldığı sürece, hiç bir yabancı'nın Türkiye'de iş yapmayacağını söylemesi üzerine, İsmet Paşa, gayet soğukkanlı bir şekilde, "*Bunlar zamanla düzeldir*" deyince, Curzon son derece sinirlenmiş ve bu durum üzerine de, İsmet Paşa, yine soğukkanlılığını kaybetmeden odadan çıkmıştır⁴⁵.

Bu kerre, Amerikalılar İsmet Paşa ile konuyu ele almak istemişlerdir. 17 Ocak 1923 günü, Amerika'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri *Amiral Bristol* ile Child, Grew ve İsmet Paşa biraraya gelerek uzun bir görüşme yapmışlardır. Konuşmayı Amiral Bristol yürütmüş ve şu noktaları belirtmiştir:

1. Gerek yargıçların seçimi, gerek ücretlerinin azlığı dolayısıyla, Türk yargıçlarına güven yoktur. (Yani Türk yargıçları rüşvete göre karar veriyor demek istiyordu.)

⁴³ İsmet Paşa'nın konuşması: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 2, ss.24-28.

⁴⁴ Delegasyondan Vaşington'a 28 Aralık 1922 günlü ve 157 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.936-938 ve *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 2, ss.29-3.

⁴⁵ Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.536.

2. Medeni Kanun, Ticaret ve Ceza kanunlarında ve diğer kanunlarda *Şeriat*'in etkilerinin bertaraf edilerek, bunların yeniden kodifiye edilmesi gereklidir.

3. Muhakeme usullerini ve delillerin serdi ile bunların değerlendirilmesini belirten kanunlar Türkiye'de mevcut değildir. (Yani Usul kanunları).

4. Konut dokunulmazlığını sağlayan ve *habeas corpus* usullerini belirten kanunları çıkarmak zaruridir.

5. Yeni cezaevlerine ve çağdaş cezaevi yönetmeliklerine ihtiyaç vardır.

Amiral Bristol, İsmet Paşa'nın hassas tarafına basarak, Türkiye'de oturacak ve iş yapacak yabancılara güven veren bir adli sistemin kurulmasının zaruri olduğunu söylemiştir. İsmet Paşa bunlara itiraz etmemekle beraber, kapitülasyonların yerine, geçici bir rejim veya başka bir rejim tesis edilmese bile, kapitülasyonların ilgası ile elde edilen bağımsızlıktan daha değerli bir yarar olmadığını belirterek, yabancılardan, şikâyetlerini abarttıklarını söylemiştir. İsmet Paşa'ya göre, şu anda Türk halkı, kendi içişlerine karışılmasını önleyecek bir bağımsızlıktan başka bir şey arzu etmiyordu⁴⁶.

Yabancılara tatbik edilecek adli rejim konusu, bir alt-komite'de 20 Ocak 1923 günü ele alınmaya başlamıştır⁴⁷. Görüşmeler ilerledikçe, Türkiye'nin bu konuda bir bildiriye bulunması ve bu bildirinin de Barış Antlaşması'nın bir Ek'ini teşkil etmesi söz konusu olmuştur. Müttefiklerin 31 Ocak'da ilk teklif ettikleri bildiri metni⁴⁸, adli kapitülasyonları kaldırıyor görünmekle beraber, *en az beş yıl için*, Türk adaletini yabancı yargıçların kontrolüne sokuyordu. Buna göre, 2 si Türk, 3 ü de, Milletlerarası Adalet Divanı'nın asil ve yedek yargıçları arasından seçilmiş olan 5 kişilik bir Komisyon, İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana mahkemeleri ile, İstinaf Mahkemesi ve Yargıtay'a *yeter sayıda hukuk danışmanı* tayin edecekti. Ayrıca, İstinaf Mahkemesi ile Yargıtay'da görev yapan yabancı hukuk danışmanları ile, Türk'lerden meydana gelen bir komisyon, kanunları, adalet yönetimi-

⁴⁶ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.537-538; Delegasyondan Vaşington'a 18 Ocak 1923 günlü ve 198 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.951-953. Bu telgrafa göre, İsmet Paşa ile görüşmeyi Child yapmıştır. Halbuki Grew, kendisi ile Child'ın görüşmede hazır bulunmakla beraber, bilhassa adli kapitülasyonlar konusundaki konuşmayı Amiral Bristol'ün yaptığı yazmaktadır.

⁴⁷ Delegasyondan Vaşington'a 21 Ocak 1923 tarihli ve 203 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.954.

⁴⁸ Bildiri tasarısının metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, ss.120-121.

ni ve cezaevi şartlarını çağdaş hale getirmek için hukuk reformlarını hazırlayacaktı. Üçüncü olarak, yukarıda sayılan şehirlerdeki mahkemeler, karar verirken ve ilk soruşturmayı yaparken, sözü edilen yabancı hukuk danışmanlarından en az biri bulunacaktı. Dördüncü olarak, yabancıların konutlarının aranmasına dair kararlarda da, en az bir yabancı hukuk danışmanının imzası bulunacaktır. Nihayet bir yabancının tutuklanması halinde, en geç 48 saat içinde, yabancı hukuk danışmanının görev yaptığı en yakın mahkemeye sevkedilecekti. Bu yapılamazsa, tutuklu serbest bırakılacaktı.

Bu tasarrın Türk delegasyonuna resmen sunulduğu 31 Ocak sabah oturumunda uzun bir konuşma yapan Child⁴⁹, Amerika'nın Lozan'daki tutumunun genel ilkelerini bir kere daha tekrar ettikten sonra, esas itibariyle Müttefikler'in görüşlerini desteklemiş, barış antlaşmasının imzası ile Türkiye'nin pek çok şey kazanacağını belirterek, "*Türkiye, barış yapmak için büyük bir istek göstererek Müttefikler'le tam ve içten bir işbirliğine girişmezse, bütün bunları yitirebilir*"⁵⁰ demiştir.

İsmet Paşa ise, bildiri taslağını tetkik edebilmesi için kendisine 8 günlük bir süre tanınmasını istemiştir. Curzon ise, kendisinin 4 Şubat Pazartesi günü Londra'ya dönmek zorunda olduğunu bildirince, İsmet Paşa da o tarihe kadar cevap vermeye çalışacağını söylemiştir.

Diğer taraftan, İsmet Paşa'nın Child'a başvurması ile, Child, İsmet Paşa ile Curzon arasında 1 Şubat'ta özel bir görüşme yapılmasını sağlamıştır⁵¹. Bu görüşmeden sonra Müttefikler, 3 Şubat sabahı Türk tarafına biraz daha yumuşatılmış bir bildiri tasarrısı sunmuşlardır⁵². Bu yeni tasarrıda, yabancı hukuk danışmanlarının yetkileri biraz daha kısıyor, tutuklama, yabancıların konutuna girme ve arama gibi hallerde, Türk makamlarının yabancı danışmanlarla "*görüş birliği içinde*" olmaları öngörülüyordu. Tutuklamalarda, salıverme halinde ancak kefaletle salıverme söz konusu olacaktı. Keza hukuk ve ticaret davalarında, hakemlik müessesesinde bazı ufak-tefek değişiklikler yapılmaktaydı.

Türk delegasyonundan, bu tasarrıyı 4 Şubat akşamına kadar imza etmesi istenmekteydi. Bu, aslında Curzon'ın bir çeşit ultiyatomu idi.

⁴⁹ Konuşmanın metni: *aynı kaynak*, ss.45-48.

⁵⁰ *aynı kaynak*, s.47.

⁵¹ Delegasyondan Vaşington'a 1 Şubat 1923 günlü ve 231 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.965-966.

⁵² Tasarrının metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 4, ss.3-4.

Türk delegasyonu, bu tasarımı imza yerine, 4 Şubat akşamı saat 18.00 de kendi mukabil tasarısını Müttefikler'e verdi⁵³. Türk tasarısında, yabancı hukuk danışmanlarının, Milletlerarası Adalet Divanı'ndan değil, 1914-18 Birinci Dünya Savaşı'na katılmamış devletlerin uyrukları olan hukukçulardan seçilmesi öngörülmekteydi. İkinci olarak, bu danışmanların İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana mahkemelerinde görev yapmaları kabul edilmiyor, hukuk reformlarının yapılmasında danışmanlık yapmaları için, bunlar Adalet Bakanlığı emrine veriliyordu.

Türk karşı-tasarısı, Müttefikler'in tasarısının reddi anlamını taşımaktaydı. Bu sebeple Lord Curzon 4 Şubat akşamı Lozan'dan ayrılmıştı.

Bununla beraber, Konferansın kopmasını önlemek için, bir yandan İtalya ve Fransa, öte yandan da Amerikalılar, Türk delegasyonu nezdinde, bir uzlaşma sağlamak için çaba harcamışlardır. Bompard (Fransa) ve Montagna (İtalya) nın müdahalesi ile İsmet Paşa, Milletlerarası Adalet Divanı'ndan da hukuk danışmanı almayı ve yabancıların konutlarına müdahale kararında bu danışmanlardan birinin de imzasının bulunmasını kabul etmiştir. Yine 4 Şubat akşamı Child, Grew ve Amiral Bristol, İsmet Paşa ile bir görüşme yaparak, bir uzlaşma formülü sağlamışlardır. Buna göre de, Müttefikler ekonomik imtiyazlar konusundaki itirazlarını geri alacak olursa, Türkler de, İstanbul, İzmir ile Samsun ve Adana mahkemelerine yabancı hukuk danışmanı tayin edilmesini kabul edeceklerdi. Bu uzlaşma üzerine Amerikan delegasyonu Curzon'ı yakalamak üzere istasyona koşmuşsa da, tren kalkmış bulunuyordu⁵⁴. Ve böylece 4 Şubat akşamı Konferans kopmuş olmaktadır.

Amerikan delegasyonu Konferansın kopma ve kesintiye uğrama sebeplerini şu şekilde özetlemekteydi: "...*Konferans'ın başarısızlığının sebebi, Müttefikler arasında oybirliği olmaması, Curzon'ın Türk milliyetçiliğini nazarı itibare almaması ve Türklerin... direnmesidir*". Direnme konusunda da, Müttefikler'i haklı gören şu değerlendirme yapıyordu: "*Konferansın kesilmesinin sebebi, Türklerin her türlü uzlaşmayı ve bilhassa yabancıların özel yargı hakları ile, bazılarını Amerikan delegasyonunun da ihtiyatsız ve zararlı bulduğu ekonomik imtiyazlara ait hükümlerde, uzlaşmayı reddetmesidir*"⁵⁵.

⁵³ Türk teklifinin metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 4, s.19.

⁵⁴ Bern Orta Elçisi Joseph C.Grew'dan Vaşington'a 8 Şubat 1923 günlü ve 14 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.968-969.

⁵⁵ Delegasyondan Vaşington'a 4 Şubat 1923 günlü ve 236 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.966-967.

Böylece, Yeni Türkiye'nin üzerinde en fazla hassasiyetle durduğu ekonomik ve adli kapitülasyonlar, yani Türk bağımsızlığına getirilmek istenen aşırı sınırlamalar, Konferansın kopmasına sebep oluyordu.

Bununla beraber Türkiye için Konferans'ın kopmasından ziyade, bir "inkıta", bir "kesinti" söz konusuydu. Bu sebeple, Ankara Hükümeti ile Müttefikler arasındaki görüşmeler, bir süre diplomatik yollardan devam etmiştir. Bu çerçevede içinde Türk Hükümeti, Konferans'ın birinci safhasında, üzerinde anlaşma olmamış bütün maddeler ve konular hakkındaki görüşlerini 8 Mart 1923 de Müttefikler'e bildirmiştir⁵⁶. Bu görüşler arasında adli kapitülasyonlar hakkındaki bildiri tasarısı da yer almaktaydı⁵⁷. Bu tasarıda, bundan öncekilere göre bir-iki küçük değişiklik vardı. Meselâ, yabancı hukuk danışmanları, Milletlerarası Adalet Divanı'nın, 1914-18 savaşına katılmamış ülkelerin hukukçuları arasından hazırlıyacağı bir listeden Türk Hükümeti tarafından seçilecekti. İkinci olarak, yabancı hukuk danışmanlarına sadece İstanbul ve İzmir mahkemelerinde görev verilmesi söz konusuydu. Tutuklamalarda kefaletle salıverme zikredildiği halde, yabancılardan konutlarına girme arama konusunda hiç bir şey söylenmiyordu.

Lozan Konferansı'nın ikinci safhası 23 Nisan 1923 te başladı⁵⁸. Dışişleri Bakanı Hughes'un 19 Nisan'da Başdelege Grew'ya verdiği talimatta, eski duruma nazaran bir değişiklik olmamakla beraber, adli kapitülasyonlar bakımından Amerika'nın yeni bir isteği ortaya çıkıyordu. Talimatta şunlar belirtilmekteydi: Türkler mukabil tasarılarında yabancı yargıçların istihdamını reddetmemişlerdir. Dolayısıyla, Bakanlık, Türkiye'de Amerikan yargıçlarının istihdamı kapısının kapatılmaması gerektiği görüşündedir. Bununla beraber, bu yargıçların, münhasıran savaşa bulaşmamış ülkelere seçilmesi söz konusu olursa, tabiatile Amerika için de böyle bir şey söz konusu olmayacaktır⁵⁹.

Adli kapitülasyonların tekrar müzakeresi 27 Nisan 1923 günü öğleden sonra başlamıştır. I. Komisyonun bu oturumunda kapitülasyonların

⁵⁶ Bu teklifler için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 4, ss.20-65.

⁵⁷ Tasarının metni: *aynı kaynak*, s.63-64.

⁵⁸ Konferans'ın ikinci safhasında Amerika'nın başdelegesi *Joseph C. Grew*, İngiltere'nin *Horace Rumbold*, Fransa'nın *General Pellé* ve İtalya'nın da *Montagna*'dır.

⁵⁹ Dışişleri Bakanı Hughes'dan Grew'ya 19 Nisan 1923 günlü ve 28 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.985.

tümden kaldırılmış olması ilkesi Müttefikler'ce de kabul edilmiştir⁶⁰. Adli kapitülasyonlar konusu ise, yine I.Komisyonun 4 Mayıs günlü oturumunda ele alınmış⁶¹ ve İsmet Paşa, 8 Martta sunmuş olduğu tasarı üzerinde ısrar etmiştir. Buna karşılık Müttefikler de yeni bir bildiri tasarısı sunmuşlardır. Bu tasarı bir-iki noktada Türk tasarısından farklı idi.

Adli kapitülasyonlar konusunda değil, fakat kapitülasyonların kaldırılması ilkesinin kabulü üzerine Amerikan Başdelegesi Grew, söz alarak, Osmanlı Devleti'nin 1914 de kapitülasyonları tek taraflı olarak ilgasının Amerika'yı bağlamadığını, çünkü Amerika ile Osmanlı Devleti arasında bir savaş halinin söz konusu olmadığını, dolayısıyla Amerika ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmış olan ve bir takım kapitülasyon haklarını ihtiva eden antlaşmaların yürürlükte olduğunu ileri sürmüştür⁶².

Yabancıların adli statüsü konusunda Türkiye'nin yapacağı bildiri hususunda İsmet Paşa ile Müttefikler arasında Haziran başında bir anlaşma olmuştur. Bunun üzerine Grew, 1 Haziran'da alelacele İsmet Paşa'yı bulup, Türk Hükümeti'nin yapacağı bildiriye şu iki hususun da konulmasını istemiştir. 1) Suçüstü durumları hariç, yabancılara ait bir konuta yapılacak bir müdahalenin (konuta girme, arama, v.s.) behemahal mahkeme kararı ile yapılması; 2) Konsolosların, cezaevinde bulunan vatandaşları ile temasta bulunma hakları. İsmet Paşa bu iki isteğe verdiği cevapta, birinci hususu esasen Türk kanunlarının da öngördüğünü, konsolosların cezaevindeki vatandaşları ile temaslarının tatbikatta zaten mevcut olduğunu söylemiş ve bunları bildiriye sokmayı reddetmiştir. Bu cevap üzerine Grew, Türkiye ile yapılacak antlaşmada bu hususun bir mektupla garanti edilmesini Vaşington'a tavsiye etmiştir⁶³.

Nihayet "Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri Tasarısı", I.Komisyonun 4 Haziran günlü toplantısında kabul edilmiş⁶⁴ ve bu kesinleşen tasarı aynen Lozan Antlaşması'na da geçirilmiştir⁶⁵. Adli kapitülasyonlar konusundaki mücadele de bu şekilde sona ermiş olmaktadır.

⁶⁰ Bu konuda bak.: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 1, Kitap 1, ss.27-30.

⁶¹ Bak.: *aynı kaynak*, ss.51-63.

⁶² *aynı kaynak*, s.30; Grew'dan Vaşington'a 27 Nisan 1923 günlü ve 265 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.992.

⁶³ Grew'dan Vaşington'a 1 Haziran 1923 günlü ve 390 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.1013-1014.

⁶⁴ Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 1, Kitap 1, ss. 170-171.

⁶⁵ Lozan Antlaşması'nda XI sayılı Ek olarak yer alan "İdare-i Adliyyeye Dair Beyanname" nin metni: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 2, ss.105-106; *Misak-ı Millî ve Lozan Sulh Muahe-*

4. Açık Kapı İlkesi

Amerika'nın Lozan Konferansı'nda üzerinde ehemmiyetle durduğu konulardan biri de, özellikle Türkiye üzerinde "Açık Kapı" ilkesinin uygulanması idi. Bu konuda Amerika'yı ürküten gelişmelerden biri, *Sèvres Antlaşması'nın* temellerini atmış olan ve Anadolu'yu nüfuz bölgelerine ayıran ve İngiltere, Fransa ve İtalya, yani Lozan Konferansı'nın üç davetçisi arasında 1920 Nisanında *San Remo*'da yapılan *Üçlü Anlaşma* idi. Öyle görünüyor ki, San Remo Anlaşması, Amerika'nın yeni Türkiye ile münasebetlerinde âdeta bir ayak bağı olacaktı. Bu sebepten daha konferansın ilk gününden itibaren Amerika, San Remo Üçlü Anlaşması'nı etkisiz kılacak hükümlerin Lozan Antlaşması'na geçirilmesi için çaba harcamaya kararlı olmuştur.

Lozan Konferansı'nda Amerika'nın Açık Kapı ilkesini gündeme getiren bir diğer konu da, tamamen Lozan Konferansı dışında gelişmiş olan, bir Amerikan şirketi ile Ankara Hükümeti arasındaki, ekonomik imtiyazlara ait *Chester Projesi*'dir. İlginçtir, Amerika, Chester Projesi'nin Konferans'ta tartışmaya yanaşmamış olmakla beraber, Chester teşebbüsünü özellikle Fransızlara karşı korumaya da dikkat etmiştir. *Chester Projesi*, o dönemdeki Türk-Amerikan münasebetlerinin başka bir vechesi olup, doğrudan doğruya Lozan Konferansı'nın dışında olduğu için, bu incelemenin kapsamı içine almıyacağız. Fakat sadece *Açık Kapı* ilkesi açısından değinmekle yetineceğiz.

Ülke ve Askerlik Konularını ele alan I.Komisyonun daha ilk genel oturumlarında, Amerikan Başdelegesi Child, 25 Kasım 1922 günü yaptığı, oldukça uzun bir konuşmada, Amerika'nın nüfuz bölgelerine karşı oluşunu ve *Açık Kapı* ilkesine verdiği ehemmiyeti şu şekilde vurguluyordu:

"...Amerika Birleşik Devletlerinin, gizli anlaşma veya anlaşmalara ilişkin tutumuna dikkatinizi çekmemiz uygun olacaktır. Bu yüzden, örneğin, 1920 yılında yapılmış *Üçlü Anlaşma* gibi, Türk ülkesinde özel ticarî ve ekonomik nüfuz bölgeleri kurulmasına ilişkin, geçmişte yapılmış anlaşmaların herkes için ekonomik fırsat eşitliği sağlanması ilkesi ile bağdaşmadığı görüşündeyiz... Eğer, bütün uluslar için ticaret alanında fırsat eşitliği ilkesi başlangıçta kabul edilecek olursa, Amerika Birleşik Devletleri, öteki devletlerin çıkarlarına aykırı düşecek hiç bir şey istememekte-

denamesi, 24 Temmuz 1923 (Traité de Paix signé à Lausanne, 1 e 24 juillet 1923), Ankara, Dışişleri Bakanlığı yayını, 1966, s.69 (Déclaration sur l'Administration judiciaire, signé 1 e 24 juillet 1923, pp.157-158).

dir. Amerika Birleşik Devletleri, gerek kendisi, gerekse yurttaşları için özel ayrıcalıklar aramak gibi bir amaç gütmemekte, ancak, haklarını korumak ve Açık Kapı ilkesini gerçekleştirmek istemektedir”⁶⁶.

Bazı gazeteciler tarafından, “Amerika’nın Avrupa işlerine tekrar dönüşü” şeklinde yorumlanan bu konuşmadan sonra, Curzon da yaptığı açıklamadaki bu konuşmayı ve özellikle de Açık Kapı ilkesini kuvvetle desteklediğini bildirmiştir⁶⁷.

İtalyan Başdelegesi *Marki Garroni* de, 25 Kasım akşamı Child ile yaptığı görüşmede, İtalya’nın Yakın Doğu’daki faaliyetlerinde, Amerika’nın Açık Kapı ilkesini gözönünde tutacağına dair teminat vermiştir⁶⁸. Bununla beraber, Amerika’nın Açık Kapı ilkesi, Anadolu üzerinde emelleri malûm olan İtalya’yı rahatsız etmiş olmalı ki, İtalyan Başdelegesi *Montagna*, 30 Nisan 1923 akşamı Grew ile yaptığı görüşmede, İtalya ile Amerika’nın Yakın Doğu’da beraber çalışabileceklerini, bu konuda iki devlet arasında bir anlaşma yapılabileceğini, İtalya’nın Anadolu’ya sızma (infiltrate) arzusunun kimsenin meçhulü olmadığını, Amerika’nın Anadolu’daki *ekonomik ilgisinin*, ilerde ister istemez *politik ilgi*’ye dönüşmesinden kaçınılamayacağını bildirerek, şu uzun tirad’da bulunmuştur: Yeni Türkiye bir mummya benziyor. Bu mummya mezarında kalmaya devam ederse, normal halini de devam ettirebilir. Lâkin bu mezar açılıp da, mummya dışarının havası ile temas ederse, dağılmaya ve toz olmaya başlar. Türkiye’nin de dış dünya ile teması onun çökmesine ve dağılmasına sebep olacaktır. Çünkü Türkiye, geçiş dönemini Japonya gibi yavaş yavaş yapma yerine, bu geçişi hemen gerçekleştirmek istiyor. Türkiye’nin bağımsızlığa hemen ve tam olarak sahip olmak istemesi, sonunda Türkiye’nin çökmesine müncer olacaktır. Bu çökme meydana geldiğinde, bütün milletler bundan yararlanmak için Türkiye’nin başına üşüşecekler ve tabiatile İtalya da dışarıda kalacaktır⁶⁹.

⁶⁶ *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.94-95; Child-Grew’dan Vaşington’a 25 Kasım 1922 günlü ve 19 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.904-905; Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, pp.500-501.

⁶⁷ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.501.

⁶⁸ Child-Grew’dan Vaşington’a 26 Kasım 1923 günlü ve 22 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.927-928.

⁶⁹ *Montagna*’nın bu sözleri, Rus Çarı I.Nikola’nın 1853 Ocak ayında, yani Kırım Savaşı’ndan önce, İngiltere Büyükelçisine, “Kollarımız arasında hasta, çok hasta bir adam var. Size açıkça söylemeliyim ki, bu hasta, gereken bütün tedbirleri almadan bir gün ölecek olursa, bu büyük bir felâket olur... Böyle bir olay karşısında, kargaşalık, anarşi ve hatta bir

Bu konuşma esnasında Grew'nun söylediği ise Müttefiklerin, ekonomik imtiyazlar söz konusu olduğu sürece Amerika'nın tam sempatisine sahip olacağını, çünkü Açık Kapı politikasının, kapının herkese eşit şartlarla açılması demek olduğunu, Amerika'nın politik olarak Türkiye ile ilgilenmeyeceğini belirtmekle yetinmek olmuştur⁷⁰.

İsmet Paşa da Child ile 17 Aralık akşamı yaptığı bir görüşmede, Lozan'da Türkiye'ye verilecek siyasî tâvizler karşılığında, Türkiye'nin yabancılara hiç bir ekonomik tâviz vermesinin söz konusu olmadığını söyledikten sonra, buna örnek olarak, Fransızların aylardanberi Mersin liman inşaatını almak için uğraştıklarını, fakat, meselâ Amerikalılar ve İtalyanlar ihaleye katıldıklarında, Türkiye'nin en iyi şartlar teklif eden firmaya bu ihaleyi vereceğini söylemiştir. İsmet Paşa Child'a, Türk Hükümeti'nin *Açık kapı* ilkesini onayladığını bildirmiştir⁷¹.

Ülke ve Askerî Sorunları ele alan I.Komisyon'da *Musul Meselesi* gündeme geldiğinde, *Açık Kapı* ilkesi de söz konusu olmuştur. Bu da şu şekilde ortaya çıkmıştır: 23 Ocak 1923 günü Musul meselesinin "*mülki tartışması*", yani Türkiye'nin sınırları içinde kalıp kalmıyacağı konusu tartışılınca, savaştan önce Osmanlı Devleti'nin *Turkish Petroleum Co.* adlı İngiliz şirketine, Musul petrolünün imtiyazının verilmiş olmasının, Lord Curzon tarafından uzun bir açıklama ile belirtilmesi üzerine⁷², Child aynı günün öğleden sonraki oturumunda, Amerika adına bir bildiri sunarak⁷³, Musul petrolünün işletilmesi konusunda *Açık Kapı* ilkesini savunmuştur.

Musul petroleri imtiyazı, her şeyden önce Türkiye-Irak sınırı meselesini, yani Musul'un kimde kalacağı meselesini ilgilendirmekteydi. Bu ise Konferansta, esas itibarile 23 Ocak 1923 günü bütün gün tartışılmış⁷⁴, İsmet Paşa'nın 4 Şubat 1923 günü sunduğu genel tekliflerde, Musul mese-

Avrupa savaşı karşısında kalmaktansa, önceden tedbir almak daha akıllıca hareket olmaz mı?" diyerek Rusya ile İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerinde anlaşmayı teklif etmesine benzermektedir (Bak. Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarih, 1789-1960*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1964, s.137).

⁷⁰ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.566-569.

⁷¹ Delegasyondan Vaşington'a 18 Aralık 1922 günlü ve 121 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.927-928.

⁷² Curzon'ın konuşması: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.354-364.

⁷³ Bildirinin metni: *aynı kaynak*, pp.376-377; İngilizce metin: *Papers, 1923*, II, pp.957-958.

⁷⁴ Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 4, ss.342-375.

lesinin Konferans programından çıkarılarak Türk-İngiliz müzakerelerine havale etmeyi teklif etmesi⁷⁵ üzerine, bu teklif Müttefikler'ce de kabul edilmiştir.

Buna rağmen, İngiltere'nin, Lozan Antlaşmasına Ek teşkil edecek olan "Osmanlı İmparatorluğu Memalikinde İta Edilmiş Bazı İmtiyazata Dair Protokol ve Beyanname"nin⁷⁶ müzakeresinde, bu belgenin 2 nci maddesine, Sait Halim Paşa'nın 28 Haziran 1914 günü yazdığı ve Musul petroleri imtiyazının *The Turkish Petroleum Company*'ye verildiğini belirten mektubuna dayanarak, bu şirketin haklarının geçerli olduğunu belirten bir cümleyi sokmak istemesi, Amerika'nın ve aynı zamanda İtalya'nın da itirazı ile karşılaşmıştır. İngiltere'nin bu tutumu üzerine, Dışişleri Bakanı Hughes'un Grew'ya çektiği 10 Temmuz 1923 tarihli telgrafta, konunun uzun uzun tartışması yapılmış ve verilmesi söz konusu olan hakların bu şirket için bir monopol yarattığı, bunun da Amerikan vatandaşlarının kazanılmış haklarının ihlali demek olduğu, bu sebeple Antlaşma'ya böyle bir şeyin konamayacağı ve Amerika'nın buna itiraz ettiği bildirilmekteydi⁷⁷. Neticede 17 Temmuz sabahı yapılan toplantıda, *The Turkish Petroleum Co.* ile ilgili cümle, Protokol'ün 2. madde metninden çıkarılmıştır⁷⁸.

Bununla beraber, Protokol'ün 2. maddesi dolayısıyla, bu kerre de *A.G.Armstrong and Co.Ltd.* ve *Vickers Ltd.* ile *Régie Générale de Chemin de Fer* şirketleri konusu ve bu ikincisi ile ilgili olarak da *Chester Projesi* meselesi ortaya çıkmıştır. *A.G.Armstrong* ile *Vickers* adlı İngiliz şirketleri, 1913 ve 1914 yıllarında, Osmanlı Devletile yapmış olduğu sözleşmelerle, bir takım doklar, tersaneler ve diğer deniz işletmeciliğine dair tesislerin yapımını üzerlerine almışlardı. Savaş dolayısıyla bu sözleşmelerin tamamlanmamış olması ve Ankara Hükümetinin de kapitülasyonlar konusundaki hassasiyeti dolayısıyla, İsmet Paşa bu imtiyazları devam ettirmek niyetinde değildi. Lâkin İngilizler, bir yandan, kısa adı ile *Vickers-Armstrong* diye anılan bu şirket ile, öte yandan da *Turkish Petroleum* şirketinin imtiyazlarını devam et-

⁷⁵ Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 4, s.9 ve 21.

⁷⁶ Bu Protokol ve Beyanname'nin metni: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 2, ss.107-111; *Lozan Sulh Muahednamesi*, 24 Temmuz 1923, ss.69-72.

⁷⁷ Hughes'dan Grew'ya 10 Temmuz 1923 günlü ve 232 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.1030-1034.

⁷⁸ Grew'dan Vaşington'a 17 Temmuz 1923 günlü ve 538 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.1036. Tartışmalar için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 1, Kitap 2, ss.126-128.

tirmek istemişlerdir. Konunun III. Komisyon'da tartışması sırasında, Grew, Vickers-Armstrong, Turkish Petroleum ve Fransız Régie Générale şirketlerine Türkiye'nin vereceği imtiyazların, "Amerikan vatandaşlarının çıkarlarına halel getirmeyecek biçimde olmasını" isteyince, İsmet Paşa, Osmanlı Devletile İngiltere'yi ilgilendiren bir meseleye bir "üçüncü devlet" in ne hakla karıştığını anlamakta güçlük çektiğini bildirmiştir⁷⁹.

Yukarda belirttiğimiz gibi, Turkish Petroleum Co. konusu protokol-dan çıkarılmış, fakat Vickers-Armstrong konusunda ise, yeni Türkiye'nin bu şirkete yeni bir imtiyaz vermemesi halinde, şirkete tazminat ödemesi ilkesi kabul edilmiştir.

Aynı şekilde, tazminat ödemesi, Samsun-Sivas demiryolunu yapacak olan "Régie Générale de Chemin de Fer" adlı Fransız şirketi için de söz konusu olmaktadır. Ne var ki, "Régie Générale" konusu, Fransa ile Amerika'yı karşı karşıya getirdi.

Samsun-Sivas demiryolunun inşası imtiyazı, 1914 Ekiminde ve Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce, Régie Générale'e verilmiş ise de, savaş dolayısıyla bu demiryolu yapılamamıştı. Lozan Konferansı'nın toplandığı sıralarda, Doğu Anadolu'da Samsun'dan başlayarak bir demiryolu şebekesi kurma hususunda, daha 1908 yılında *Colby Chester* adında bir Amerikalının harekete geçirdiği ve "*Chester Projesi*" adını alan bir proje, bir hayli maceradan sonra, 8 ve 9 Nisan 1923 günlerinde T.B.M.M. tarafından onaylandı⁸⁰. Bu onay hadisesi Lozan Konferansı'nın kesinti dönemine rastlamaktaydı.

Bu sebeple, ikinci dönemin başlamasından hemen sonra, Grew'nun İsmet Paşa ile 26 Nisan akşamı yaptığı bir buçuk saatlik görüşmede, konu "Régie Générale" imtiyazı ile çatışır görünen "Chester" imtiyazına gelmiş ve İsmet Paşa, Fransa'nın bu meseleyi Konferans'a getirmeyeceği ümidini izhar ile, eğer getirecek olursa, kendisinin bu meseleyi tartışmayı reddedeceğini, çünkü böyle bir meselenin, Türkiye ile imtiyaz sahiplerini ilgilene-

⁷⁹ Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 1, Kitap 1, s.127.

⁸⁰ "Şarki Anadolu Demiryollarının İnşasına Dair Anlaşmalar"ın metne: *Düstur*, 3.Ter-tip, Cilt 4, ss. 26-69; İngilizce metin: *Papers*, 1923, II, pp.1220-1240. Chester Projesi için bak.: Yahya Sezai Tezel, "*Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist mi idi?: Chester Projesi*", SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ DERGİSİ, Cilt XXV, Sayı 4, Aralık 1970, ss.287-318; Selim İlkin "*1922-1923 Yılları Türkiyesinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi*", TÜRKİYE İŞ BAN-KASI ULUSLARARASI ATATÜRK SEMPOZYUMU, 17-22 Mayıs 1981, ss.739-781.

dirdiğini, Fransa'nın Samsun-Sivas demiryolu konusundaki iddialarının ise hiçbir hukukî dayanağı bulunmadığını bildirmiştir. Bundan sonra İsmet Paşa, Amerika'nın kapitülasyonlar konusundaki tutumu devam ettiği takdirde, Ankara'nın Chester imtiyazına iyi gözle bakmayacağını söylemiştir⁸¹.

Grew bu görüşme üzerine Vaşington'a gönderdiği telgrafta, "*Türkler, Chester imtiyazının bir pazarlık konusu yapılamıyacağı hususunda ikna edilmelidir*" derken, İsmet Paşa'nın Chester konusunu yine de bir pazarlık vasıtası haline getireceğine inandığını belirtiyordu⁸².

Nitekim, "Régie Générale" ve "Chester" konuları, İsmet Paşa'nın 5 Haziran 1923 akşamı Grew'ya yaptığı ziyarette tekrar ortaya atılmıştır. İsmet Paşa bu konuşmada, savaştan önce Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu imtiyazların Türkiye tarafından da aynen tanınması hususunda Müttefikler'in Antlaşma'ya bir hüküm koydurmak istediklerini, bunun da özellikle Chester Anlaşması ile ilgili olduğunu söylemiş ve bu konuda Grew'nun düşüncesini sormuştur. Grew da, meşrû hakları ve millî egemenliği konusunda bu kadar direnme gösteren Türk Hükümeti'nin, bu derece mühim bir ilkeden vazgeçmeyeceğine inandığını, Türkiye'nin teslimiyet göstermesi halinde, bunun Amerika'da kötü bir intiba bırakacağını söylemiş ve bu meselenin Amerika ile Müttefikler arasında bir müzakereyi gerektirecek bir husus olmadığını da sözlerine eklemiştir⁸³.

Bununla beraber, İsmet Paşa'nın tahmin ettiği gibi, hem İngilizler *Turkish Petroleum Co.* konusunda ve hem de Fransızlar *Régie Générale* meselesinde ısrar etmeye başlamışlardır. Fransız Başdelegesi General Pellé, savaştan önceki ekonomik imtiyazlarla ilgili olarak hazırlanan 8 maddelik bir protokol tasarısının bir kopyasını da Grew'ya verince kıyamet kopmuştur. Çünkü bu taslağa göre, 29 Ekim 1914 den önce yapılmış olan, fakat formaliteleri tamamlanmamış, başlamamış veya başlamış da yarıda kalmış olan bütün sözleşmeler geçerliliğini muhafaza edecekti. Söz konusu olan sözleşmeler, Musul petroleri ile, Fransızlara ait Samsun-Sivas demiryolu imtiyazı idi⁸⁴. Samsun-Sivas demiryolu projesini Fransızlar, özellikle Chester Projesi'ne karşı çıkarıyorlardı.

⁸¹ Grew'dan Vaşington'a 27 Nisan 1923 günlü ve 263 sayılı telgraf: *Papers, 1923, II, p.991*; Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.565.

⁸² *aynı kaynaklar*, p.991 ve p.566.

⁸³ Grew'dan Vaşington'a 6 Haziran 1923 günlü ve 406 sayılı telgraf: *Papers, 1923, II, pp.1016-1017* ve Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.579, 12 no.lu not.

⁸⁴ Grew'dan Vaşington'a 16 Haziran 1923 günlü ve 429 sayılı telgraf: *Papers 1923, II, pp.1021-1022*.

Amerika bu tartışmalarda, meseleyi bir “Chester Projesi” çerçevesinden çıkarıp, İngiliz ve Fransız şirketlerinin elde ettiği eski imtiyazların, *Açık kapı* ilkesine aykırı olması hasebile, “*Amerikan vatandaşlarının haklarını yeterli bir şekilde korunması*” ilkesi içine sokmak istemiştir⁸⁵. Bu sebeple Grew, 26 Nisan akşamı, Pellé, Rumbold, Montagna ve İsmet Paşa ile görüşmüş, lâkin tatmin edici bir netice elde edememiştir. Müttefikler, elde ettikleri imtiyazlardan vazgeçme niyetinde görünmemişlerdir. Hatta İsmet Paşa bile, konuşmasının başında tereddütlü görünmüş, fakat Grew’nun, her şeyin Türkiye’nin direnmesine bağlı olduğunda ısrar etmesi üzerine, Müttefikler’in isteklerine direneceğine söz vermiştir⁸⁶.

Lâkin Müttefikler’in, isteklerinde ısrar etmeleri, İsmet Paşa’yı zor durumda bırakmıştır. Bundan dolayı, Grew, bir yandan İsmet Paşa üzerinde baskıda bulunmak amacı ile kendisile 6, 7 ve 8 Temmuz günlerinde üç defa görüşürken⁸⁷, aynı zamanda da Müttefikler üzerindeki baskılarını da devam ettirmiştir. Bu baskıların neticesi olarak⁸⁸, Türkiye’nin bu şirketlere *tazminat* ödemesi şartile, bunların sözleşmelerinin geçerliliğini öngören madde 10 Temmuz sabahı protokol taslağından çıkarılmıştır⁸⁹. Kabul edilen formüle göre, bu şirketler kendi konularında açılan ihalelere davet edilecekler, ihaleyi alamaz iseler, o zaman tazminat ödenecekti. Grew da, III. Komisyonu’nun 17 Temmuz 1923 günlü oturumunda yaptığı konuşmada, meseleye bir formül bulunmasından duyduğu memnuniyeti belirtmekten geri kalmıyordu⁹⁰. Çünkü Chester Anlaşması’nın önu açılmıştı.

7. Boğazlar Meselesi ve Amerika

Boğazlar Meselesi ve Boğazlar’dan *geçiş serbestisi* konusu, Amerika’nın Lozan Konferansı’na gelirken, çok ehemmiyetli gördüğü konulardan biri idi. Ve Konferans’a gelirken, elinde, Bahriye Bakanlığı’nın Boğazlar konu-

⁸⁵ Grew’dan Vaşington’a 27 Haziran 1923 günlü ve 465 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.1025.

⁸⁶ *aynı telgraf, aynı kaynak*, p.1026.

⁸⁷ Bak.: Grew’dan Vaşington’a 7 Temmuz 1923 günlü ve 510 sayılı telgraf: *Papers, 1923, II*, p.1028 ve 8 Temmuz 1923 günlü ve 513 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.1030.

⁸⁸ Grew’dan Vaşington’a 10 Temmuz 1923 günlü ve 518 sayılı telgraf: *Papers 1923, II*, p.1030.

⁸⁹ Bu konudaki Protokol ve Beyanname’nin Lozan Antlaşması’ndaki metni için 76 no.lu nota bak.

⁹⁰ Konuşma için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 1, Kitap 2, s.127.

sundaki Amerikan görüşlerini belirten 10 Kasım 1922 tarihli raporu bulunmaktaydı⁹¹.

Rapor, Boğazlar statüsünün tarihi gelişimini ele alarak, Türkiye'nin şimdiye kadar Boğazlar'ın "yönetimi" konusunda, tarafsız ve istikrarlı bir tutum gösteremediğini, dış baskılara boyun eğdiğini, bu sebeple de Boğazlar'ın yönetiminin tek bir devlete bırakılmaması gerektiğini vurguladık-tan sonra, Amerika'nın görüşünü şu noktalarda toplamaktaydı⁹².

1. Boğazlar'ın milletlerarası kontrolü için bir komisyon kurulacak olursa, bu Komisyon'da Amerika da diğer devletlerle eşit düzeyde temsil edilmelidir.

2. Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı'nı kapsayan Boğazlar, *bütün devletlerin ticaret gemilerinin serbest geçişine açık olmalıdır*.

3. Birleşik Amerika ve vatandaşları da, Boğazlar ve bitişik sularında, diğer devletlerin ve vatandaşlarının sahip olduğu hak ve ayrıcalıklara sahip olmalıdır. Bunlar, Boğazlar'da telsiz istasyonları kurulması ve işletilmesi, akaryakıt depoları ile diğer çeşit depoların kurulması, pilotaj, fener hizmetleri v.s. gibi kamu ticarî kolaylıklarından yararlanma gibi şeylerdir.

4. Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı dahil olmak üzere Boğazlar, *bütün devletlerin savaş gemilerinin serbest geçişine açık olmalıdır*.

5. Boğazlar'da bir savaş hareketi veya herhangi bir şekilde muhase-mat yapılmamalıdır⁹³.

6. Bu sularda bulunan bütün tahkimat yıkılmalı ve yeni tahkimat ya-pılmamalıdır⁹⁴.

Bu görüşlere hâkim olan unsur, o sırada Amerika'nın İngiltere'den sonra dünyanın en büyük deniz gücüne sahip olmasıydı. Bundan dolayıdır ki, Müttefikler 27 Ekim 1922 de Amerikan Dışişleri Bakanlığına verdikleri notada⁹⁵, Amerika'nın Konferans'a *aktif* bir şekilde katılması dileği-

⁹¹ Raporun metni: *Papers, 1923, II, pp.893-897*: Hurewitz, adı geçen eser, Vol.II, pp.316-318.

⁹² *Papers, 1923, II, pp.896-897*.

⁹³ Süveyş Kanalı'na ait 29 Ekim 1888 tarihli İstanbul Anlaşması'nda da aynı hüküm mevcut bulunmaktadır. Amerika'nın, Boğazlar statüsünü Süveyş Kanalı statüsüne benzetmek istediği anlaşılmaktadır.

⁹⁴ Bununla Boğazlar'ın "demilitarize" edilmesi, yani gayri-askerî hale getirilmesi öngörülmektedir.

⁹⁵ Nota'nın metni: *Papers, 1923, II, p.889*.

ni belirtirken, özellikle *Boğazlar Meselesi*'nin tartışılmasında aktif bir rol oynamasını istemişlerdir.

Amerika'nın 30 Ekim 1922 tarihli muhturasını Büyükelçi Harvey, aynı gün Lord Curzon'a verdiğinde, Curzon, *Amerika'nın büyük bir deniz gücü olması dolayısıyla*, Boğazlar Sözleşmesi'ne tam imzacı olarak katılmasını istemiş ve, Amerika'nın hassas tarafına değinerek, Boğazlar'ın bir "*Açık kapı*" olması sebebiyle, su yolunun "*Açık*" kalmasında, Amerika'nın da sorumluluğu paylaşmasını istemiştir⁹⁶.

Boğazlar Meselesi ilk defa, Lozan Konferansı'nın "Ülke ve Askerlik Sorunları"nı ele alan I.Komisyonu'nun, "Boğazlar Rejimini İnceleme Komisyonunun 4 Aralık 1922 günlü oturumunda görüşülmeye başlanmıştır⁹⁷. Bu görüşmelerden önceki kulis faaliyetlerinde, Boğazlar'da "tarafsız" veya gayri askerî (demilitarize) bölgeler ile,Boğazlar'dan geçişin kontrolü için milletlerarası komisyon fikrinin ortaya atılması ve Amerikan delegasyonunun da bu konuda Vaşington'dan talimat istemesi üzerine⁹⁸, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, daha önceki görüşlerini de katarak, şu görüşleri belirtmiştir⁹⁹:

1. Ticaret gemilerinin barış zamanında ve tarafsız devletler ticaret gemilerinin de *savaş zamanında* Boğazlardan *serbestce geçmesi* şarttır.

2. Savaş gemilerinin *barış zamanında* Boğazlar'dan serbest geçişi sağlanmalıdır. Mamafih bu konuda sayı ve nitelik sınırlaması getirilebilir.

3. Mümkün olursa, *tarafsız devletlerin savaş gemilerinin savaş zamanında* Boğazlar'dan *serbest geçiş* i sağlanmalıdır.

4. Boğazlar'da askerî tahkimat bulunmamalıdır. Bu konuda Panama Kanalı ile benzerlik söz konusu olamaz. (Amerika'nın o sırada Panama Kanalı'nda asker bulundurma ve tahkim etme hakkı mevcuttu. Bu satırların yazıldığı sırada da Panama Kanalı Amerika'nın askerî kontrolü altındadır).

⁹⁶ Hayvey'den Hughes'a 31 Ekim 1922 günlü ve 499 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.890-891.

⁹⁷ Bu görüşmeler için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.128-139.

⁹⁸ Delegasyondan Vaşington'a 1 Aralık 1922 günlü ve 47 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.910-911.

⁹⁹ Vaşington'dan delegasyona 3 Aralık 1922 günlü ve 29 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.912-913.

5. Boğazlar'ın kontrolü için kurulacak milletlerarası komisyona Amerika'nın katılmasını öngören bir anlaşmayı Senato onaylamıyacağı için, Amerika böyle bir komisyona katılmaya istekli olmamakla beraber, Boğazlar'ın kontrolünün başka devletler tarafından yapılmasına da itirazı yoktur.

Amerikan delegasyonunun Boğazlar meselesindeki bir endişesi de, Türkiye'nin Sovyet Rusya ile bir işbirliği içine girmesi ve Karadeniz'in kapılığını ve Boğazlar'ın silâhlendirilmesini isteyen Sovyet görüşlerini desteklemesi ihtimaliydi¹⁰⁰. Mamafih bu endişe fazla sürmemiş, Türkler, 11 Aralık günü Child'a, Türkiye ile Sovyetler arasında gittikçe açılan bir mesafenin meydana geldiğini söylemişlerdir¹⁰¹.

Amerika için bir diğer mesele de şuydu: Konferans'ın ilk günlerinde genel eğilim, Boğazlar'la beraber Karadeniz'in de gayri-askerî hale getirilmesi, yani Karadeniz'deki Rus donanmasının sınırlandırılması idi. Çünkü, Karadeniz'de bir askerî gücün varlığı, Amerika'ya göre, ticaret serbestisini tehdit edebilecek bir durum olurdu. Bu görüş Müttetikler'ce de benimsendiğinden ve Amerika da Boğazlar Sözleşmesi'nin Senato tarafından onaylanmasını kolaylaştırmak amacı ile, Sovyetlerle, Karadeniz'de geniş bir deniz gücü bulundurmama taahhüdünü ihtiva eden *ikili* bir anlaşma fikrini ortaya atmıştır¹⁰². Dışişleri Bakanlığı bu fikre karşı gelmemiş, yalnız bu husustaki görüşmelerin *özel ve gayri resmî* olmasını istediği gibi, böyle bir anlaşmanın "Moskova rejimi"ni *de jure* tanıyıp tanımamak olacağını da sorumuştur¹⁰³. Bunun üzerine Child, Barrère ile Curzon'a bu son noktayı danıştığında, kendisine, böyle bir anlaşmanın, Rusya'nın, *de jure* tanındığı iddiasına dayanak teşkil edebileceği, İngiltere ve Fransa'nın ise Sovyet Rusya'yı tanımayı düşünmediklerini söylemişlerdir¹⁰⁴. Bu durum karşısında Amerikan delegasyonu bu işin peşini bırakmıştır. Zaten üzerinde anlaşma olan ilk konulardan birini teşkil eden Boğazlar Sözleşmesi'nde de,

¹⁰⁰ Delegasyondan Vaşington'a 6 Aralık 1922 günlü ve 67 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.914-915.

¹⁰¹ Delegasyondan Vaşington'a 11 Aralık 1922 günlü ve 84 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.919-920.

¹⁰² Delegasyondan Vaşington'a 9 Aralık 1922 günlü ve 73 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.917-918.

¹⁰³ Hughes'dan delegasyona 9 Aralık 1922 günlü ve 38 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.918.

¹⁰⁴ Delegasyondan Vaşington'a 11 Aralık 1922 günlü ve 84 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.910-920.

Karadeniz'in gayrı askerî hale getirilmesi veya Sovyet deniz gücünün sınırlandırılması diye de bir şey söz konusu olmamıştır¹⁰⁵.

Child'ın Konferans'ta, Amerika'nın Boğazlar rejimi hakkındaki görüşlerini belirtmesi, ilk defa, Boğazlar Rejimini İnceleme Komisyonu'nun 6 Aralık 1922 günlü oturumunda olmuştur. Oturum Başkanı Curzon, oturumu açar açmaz uzun bir konuşma yaparak, "Müttefikler adına" Boğazlar'la ilgili tekliflerini açıklamış¹⁰⁶ ve konuşmasında özellikle Sovyet Rusya'nın Karadeniz'deki ağırlık ve üstünlüğüne değinmiştir. Child bunun üzerine söz almış ve yaptığı konuşmada¹⁰⁷, ilginçtir, en fazla Karadeniz'in silâhsızlandırılması üzerinde durmuş ve "*Biz o düşüncedeyiz ki, Karadeniz'in serbestliği ancak silâhsızlandırılmasıyla sağlanabilir. Daha da ileri gidiyorum: Boğazları açık tutmaya yönelmiş silâhların bile, gerçekte, Karadeniz'in serbestliğine bir tehlike yarattığını düşünmekteyiz*" demiştir. Halbuki, yukarda da belirttiğimiz gibi, Amerikan Bahriye Bakanlığının 10 Kasım 1922 tarihli raporunda, ticaret gemilerinin serbest geçişine ehemmiyetle değinilmekle beraber, Karadeniz'in "*gayrı askeri*" bir hale getirilmesi, Child'ın deyimi ile, "*silâhsızlandırılması*" söz konusu olmamıştı.

Buna karşılık, Boğazlar meselesinde Müttefikler ile Amerika'yı karşı karşıya getiren bir konu ise, Boğazlar'dan serbest geçişi denetleyecek "Milletlerarası Kontrol Komisyonu" veya "Boğazlar Komisyonu" olmuştur. Bahriye Bakanlığının hazırladığı raporda, Senato'nun böyle bir anlaşmayı onaylamaması ihtimali dolayısıyla, Amerika'nın böyle bir Komisyon'a katılmasına karşı çıkmış, fakat Müttefikler'in yapacağı böyle bir kontrole itiraz edilmemesi tavsiye edilmişti. Lâkin bu Komisyon meselesindeki müzakerelerde, Bahriye Bakanlığının tavsiyesi yerine, Dışişleri Bakanlığının talimatına uyularak, böyle bir komisyonun kurulmasına tümünden karşı çıkıldığı gibi, Dışişleri Bakanlığınca göre, bu Komisyon Boğazlar'dan serbest geçişi garantileyecekti, fakat serbest geçişin ihlâli halinde gayet karmaşık durumlar ortaya çıkacaktı ki, bu durumda Amerika'nın bu komisyona dahil olması sakıncalıydı¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Lozan'da imzalanan Boğazlar Sözleşmesi'nin metni: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 2, ss.54-64; *Misak-ı Milli ve Lozan Sulh Muahedenamesi*, 24 Temmuz 1923, ss.42-50. *Lozan (1922-1923)*, Anl ara, Dışişleri Bal anlığı, Yayını, 1973, ss. 233-245.

¹⁰⁶ Konuşma ve teklifler için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.141-146.

¹⁰⁷ Konuşmanın metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.148-150; Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.506-508; Delegasyondan Vaşington'a 6 Aralık 1922 günlü ve 64 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.913-914.

¹⁰⁸ Hughes'dan delegasyona 8 Aralık 1922 günlü ve 34 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.916-917; Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.512.

Amerika'nın Boğazlar Komisyonu yerine teklif ettiği alternatif, Child'ın 18 Aralık günü Komisyon müzakereleri başlamadan önce, Komisyon Başkanı Lord Curzon'a sunduğu ve Konferans tutanaklarına geçirilmesi istediği yazılı demecinde belirtilmişti¹⁰⁹. Buna göre, Amerika, bir milletlerarası Boğazlar Komisyonu kurulması yerine, Antlaşma'ya, yani Boğazlar Sözleşmesi'ne gerekli hükümlerin konulmasını teklif ediyor ve bu hükümlerin yeterli olacağını belirtiyordu.

Amerika'nın Boğazlar Komisyonu kurulmasına karşı çıkması dolayısıyla, Barrère Child'a, bu suretle Türklerin durumunu kuvvetlendirmiş olmasından yakınmıştır¹¹⁰. Bunun üzerine Amerikan delegasyonu, Türklerin ve Rusların bu durumu istismar etmeleri endişesile, Amerika'nın bu tutumunun sebeplerini ayrıntıları ile basına açıklamak zorunda kalmıştır¹¹¹.

Grew'ya göre, Amerikan delegasyonunun Milletlerarası Komisyon fikrine itiraz etmesinin sebebi, Child'ın Curzon'a defaatle söylemesine rağmen, Boğazlar Sözleşmesi tasarısına, Amerika'nın bu Sözleşmeyi imzalaması halinde, Boğazlar Komisyonu'na da katılacağı hükmünü koymuş olmasıydı. Ayrıca, İsmet Paşa'nın da, Boğazlar Komisyonu'nun sadece Boğazlardan geçen gemilerin kontrolü gibi sınırlı yetkilerle donatılmış bir Komisyon olmasını kabul edeceğinin anlaşılması¹¹².

Bu gelişmeler karşısında Amerikan delegasyonu, Boğazlar Komisyonu yerine, Dışişleri Bakanlığına, Boğazlar'ın vesayetinin Türkiye'ye verilmesini (trustee) öngören bir plân teklif etmiştir¹¹³. Bu plâna göre, savaş gemilerinin barış zamanında Boğazlar'dan geçmesi, belirli miktarla sınırlandırılacak, bu sistem çerçevesinde Türkiye, Boğazlar'ın ve karada ve denizde tesbit edilecek tarafsız ve gayri askerî bölgelerin vesayetini bütün dünya adına üzerine alacak. Ve bütün ülkeler, Boğazlar'ın vasisi olarak Türkiye'ye ve Türkiye vasıtasile Boğazlar'dan yararlanan bütün ülkelere, karada ve denizde tesbit edilmiş olan tarafsız bölgelerin bu statüsünün ihlâlinin, sadece Türkiye'ye karşı değil, bütün diğer devletlere karşı da bir savaş hareketi olacağını taahhüt edeceklerdi. Böylece, bu plân ile milletlerarası Boğazlar Komisyonu kaldırılıyordu.

¹⁰⁹ Yazılı demecin metni: Delegasyondan Vaşington'a 18 Aralık 1922 günlü ve 122 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.928; Grew; Vol.I, p.514.

¹¹⁰ Grewi adı geçen eser, Vol.I, p.519.

¹¹¹ aynı kaynak, p.519.

¹¹² aynı kaynak, p.518.

¹¹³ Plânın metni: Delegasyondan Vaşington'a 20 Aralık 1922 günlü ve 134 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.929.

Delegasyonun bu teklifi ve plânı Dışişleri Bakanlığı tarafından kabul edilmedi. Çünkü bu plâna göre, Boğazlar'dan geçiş serbestisi konusunda bir bakıma ve dolaylı olarak Amerika da *garanti* vermiş olacaktı ki, bu da Amerikan Hükümeti'nin işine gelmiyordu. Bu sebeple, Dışişleri Bakanlığı, delegasyonun böyle bir plân ileri sürmesini engelliyerek, geçiş serbestisi garantisinin Türkiye tarafından korunmasına ait hükümlerin Sözleşme'de belirtilmesiyle yetinilmesini istedi¹¹⁴.

Neticede¹¹⁵, Boğazlar Sözleşmesi¹¹⁶, Amerika'nın isteklerine rağmen, ticaret gemilerinin Boğazlar'dan barış ve savaş'ta serbest geçişini kabul etmekle beraber, Karadeniz'in gayri askerî statüsünü kabul etmediği gibi, serbest geçişin kontrolunu sağlamak için de bir milletlerarası komisyon kurulmasını kabul etti.

Amerika Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalamakla beraber, Lozan Konferansının sonuna doğru, özellikle Mayıs ayından itibaren, Türk ve Amerikan delegasyonları arasında yapılan müzakereler sonunda, Lozan Barış Antlaşması'nın imzasını müteakip, Amerika ile Türkiye arasında 6 Ağustos 1923 de imzalanan *Genel Antlaşma*'nın X. Maddesi ile Amerika, 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ni kabul ettiğini bildirmiştir¹¹⁷. Ne var ki, bu antlaşma Amerikan Senatosu tarafından onaylanmadığı için yürürlüğe girememiştir. Bunun üzerine Türkiye ile Amerika arasında, diplomatik münasebetlerin yeniden kurulmasına dair 17 Şubat 1927 de bir *modus vivendi* imzalanmıştır¹¹⁸. Bu *modus vivendi*'de açık olarak Boğazlar Sözleşmesi'ne atıf yok ise de, esas itibarile 6 Ağustos 1923 tarihli Türk-Amerikan Antlaşması'nı gözönünde tutmuştur.

8. Ermeni Meselesi ve Amerika

Ermeni meselesi, Lozan Konferansı'nda Türkiye ile Amerika'yı karşı karşıya getiren meselelerin başında gelmektedir.

30 Ekim 1922 talimatında da görüldüğü gibi, Amerika başlangıçta ermeni meselesinde ümitsiz olup, Rusya'da şartlar düzeldikten sonra, Ana-

¹¹⁴ Hughes'dan delegasyona 21 Aralık 1922 günlü ve 59 sayılı telgraf: *Papers, 1923, II, pp.929-930*.

¹¹⁵ Boğazlar rejiminin 18, 19 ve 20 Aralık günlerinde yapılan son müzakereleri için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.230-294.

¹¹⁶ Boğazlar Sözleşmesi'nin metni için 105 no.lu nota bak.

¹¹⁷ 6 Ağustos 1923 tarihli Genel Antlaşma'nın metni: *Papers, 1923, II, pp.1153-1166*.

¹¹⁸ *modus vivendi*'nin metni: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1927, Vol.III, Washington, D.C., U.S.Government Printing Office, 1942, pp.794-797*.

dolu'dan kaçan ermenilerin Kafkas Ermenistanı'na yerleştirilmesini, çare olarak görmekteydi. Nitekim ilk günlerin temasları da, ermeni meselesinin ortaya atılması bakımından, Amerika için ümit verici işaretler göstermiştir.

Child, 21 Kasım günü Celâleddin Arif Bey ile yaptığı görüşmede, Celâleddin Arif Bey ermeni meselesine de değinmiş ve kamu oyu ve Millî Meclis'teki atmosfer dolayısıyla, ermenilere veya herhangi bir azınlığa toprak verilmesinin "imkânsız" olduğunu söylemiştir¹¹⁹. Amerikan delegasyonunun 22 Kasım'da Vaşington'a gönderdiği telgrafta ise, Müttefikler'in, ermeniler için Türkiye'den toprak istemeye istekli olmadıkları, çünkü Ankara'nın bu gibi toprak isteklerine kesinlikle karşı koyduğu bildirilmiştir¹²⁰. Bakanlık, delegasyonun bu konudaki görüşünü paylaşmış ve Bakanlıkta, Osmanlı ermenilerinin Kafkas ermenileri ile birleştirilmesi fikri üzerinde durulduğu, fakat halihazır ekonomik durum sebebiyle, bunun da mümkün görülmediği belirtilmiştir¹²¹.

Fakat ermenilerin boş durmayıp, gerek Amerikan hükümeti, gerek Lozan'daki delegasyon üzerinde baskı faaliyetine geçtikleri gözlenmiştir. Zira, 24 Kasım günü, İsviçre ermenilerinden bir heyet Child'ı ziyaret ederek, delegasyonun ermeni davasını Konferans'ta savunmasını istemiştir. Buna cevaben Child, bu meselenin Milletler Cemiyeti'ni ilgilendirdiğini, dolayısıyla bu meselenin savunmasının da ona ait olduğunu söylemiş ise de, ermeni heyeti isteklerinde ısrarlı olunca, Child da, ermeni davasında sadece Amerika'nın faaliyet göstermesi değil, başkalarının da bu işe yardımcı olması gerektiğini, ve özellikle bu işin propagandasının iyi yapılmasını tavsiye etmiştir¹²².

Bu sebeptendir ki, Child bundan sonra ermeni meselesini de ele almış ve Kasım sonlarından itibaren, Anadolu'da ermenilere bir "yurt" verilmesi hususunda zemin yoklaması yapmaya başlamıştır¹²³. Lâkin Child, sadece zemin yoklamakla kalmamış, ülke ve askerlik meselelerini müzakereden eden I. Komisyon'un 12 Aralık 1922 günlü oturumunda, Müttefik de-

¹¹⁹ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.492.

¹²⁰ *Papers*, 1923, II, p.902.

¹²¹ Hughes'dan delegasyona 24 Kasım 1922 günlü ve 8 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.902-903.

¹²² Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.497.

¹²³ Delegasyondan Vaşington'a 29 Kasım 1922 günlü ve 36 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p. 910.

legeleri ile İsmet Paşa arasında ermenilerin durumunun tartışılması üzerine, söz alarak, uzun bir konuşma ile, ermenilere bir “yurt” verilmesini savunmuştur. Amerika’nın ermeni meselesine duyduğu yakın ilgiyi ayrıntılı bir şekilde anlatan Child, Müttefikler’in, bir *melce* (refuge), sığınacak bir yer sağlama hususunda ermenilere bir çok defa teminat verdiklerini belirterek, bu teminatı şu şekilde sıralamıştır: Sèvres Antlaşması, İngiltere Dışişleri Bakanı’nın 11 Mart 1920 tarihli konuşması, İngiltere Başbakanı’nın Avam Kamarasında 29 Nisan 1920 tarihli konuşması, Fransa Cumhurbaşkanı Poincaré’nin Kilikya Ermeni Başpiskoposuna 16 Şubat 1919 tarihli mektubu, Müttefik Yüksek Konseyi’nin 8 Mart 1921 tarihli kararları, Müttefik Dışişleri Bakanlarının 26 Mart 1922 tarihli kararı, Milletler Cemiyeti’nin 22 Eylül 1922 tarihli kararları. Bundan sonra Child, Müttefikler’den, bu “yurt” meselesine bir çözüm bulmadan Konferans’tan ayrılmalarını istemiştir¹²⁴.

Bu konuşmasından ötürü Child’i hararetle kutlayan Dışişleri Bakanlığı, “*Birleşik Amerika halkı için azınlıklar meselesine gösterecek ilgiden daha fazla ilgi gösterilecek bir mesele yoktur*” diyordu¹²⁵.

Azınlık Alt-Komisyonu’nun 20 Aralık 1922 günlü oturumunda da, ermeni meselesi için tartışmalar olmuştur. Türk delegasyonu’nun 2 numarası, *Dr.Rıza Nur Bey*, bu toplantı hakkında şunları yazmaktadır:

“20 Kânunuevvel içtimarında Amerika delegesi ermeniler için bir ermeni yurdu istedi ve bunun insaniyet namına lâzım olduğunu söyledi... Ben de, mademki Amerikalılar insaniyet için ermenilerin rahatlarını istiyorlar ve kendileri insaniyete hizmet gayretindedir, o halde onlara Amerika’da yer versinler dedim. Niçin, dediler. Çünkü Türkiye’de henüz konfor yoktur. Amerika tamamilen teşkilâtı yapılmış, rahat ve saadeti yerinde zengin bir memlekettir. Ermeniler orada daha çok rahat olurlar, dedim. Hepsi güldüler. Amerika delegesi de güldü. Zabıtnameye bunu koymamışlar. Montanya, yarın yılbaşısıdır, bunu yılbaşı hediyesi olarak ver, dedi. “Bizde yılbaşında hediye vermek âdeti yoktur. Hem bu Hıristiyan yılbaşısıdır. Hem de sizde var, siz verin” dedim. Buna da güldüler. Biz de güldük. Celse de kapandı. Bunu da zabıtnameye koymamışlar”¹²⁶.

¹²⁴ Konuşmanın metni: Delegasyondan Vaşington’a 13 Aralık 1922 günlü ve 96 sayılı telgraf: *Papers, 1923, II*, pp.920-922; *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.202-204. Ermeni meselesinin tartışılması için bak.: ss.183-201.

¹²⁵ Hughes’dan delegasyona 14 Aralık 1922 günlü ve 46 sayılı telgraf: *Papers, 1923, II*, p.922.

¹²⁶ Dr.Rıza Nur, *Hayat ve Hâtıratım*, Cilt 3, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968, ss.1058-1059. Gerçekten, Lozan tutanaklarında, ne 20 Aralık gününde ve ne de sonraki günlerde,

Görülüyor ki, ermeni meselesinde Müttefikler'in tutumu, tâbir câizse, şakanın pek ötesine geçmemekteydi. Bundan olsa gerek, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, delegasyondan, "ermeniilere korunmuş bir bölge sağlanması" hususunda Müttefikler'in ne gibi istekler ileri sürdüğünü ve ermenilere vatan olabilecek "yurt" (territorial home) konusunda yapılmış spesifik bir teklifin olup olmadığını sormuştur¹²⁷. Bakanlığın bu baskısı üzerinedir ki, I.Komisyonu'nun 15. oturumunda Curzon, Müttefikler adına yaptığı konuşmada, Türkiye'nin ermenilere bir "millî yurt" (a national homeland) vermesini istemiş ise de, bunu genel bir ifade ile söylemiştir¹²⁸. Mamafih, Curzon'ın ermenilere verilmesini istediği yurt için, yani toprak parçası için, "millî" deyimini kullanması şayanı dikkattir. Bir diğer ilginç nokta da, bundan sonra Amerikalıların da "millî yurt" deyimini kullanmalarındır. "Millî" kelimesinin kullanılması, sanki verilecek toprak, daha önce de onların millî toprağı imiş gibi bir çağrışıma sebep olmaktaydı.

Azınlıklar Alt-Komite'si'nin ermenilerle ilgili bir diğer konusu da "Af" konusu idi. Türkiye, Türkiye'de oturan, yani Türkiye'de kalmış olan azınlıkların işledikleri suçlar için af ilân etmeyi kabul etmekle beraber, Türkiye'den ayrılmış olanlar için affa yanaşmıyordu¹²⁹. Bunun manası, Türkiye'den kaçan ermenilerin afftan yararlanamayacakları ve dolayısıyla bir daha Türkiye'ye dönemeyecekleri idi. Bu sebeple, Alt-Komite'nin 29 Aralık toplantısında Amerika temsilcisi *Dwight*, söz alarak ve özellikle ermenileri zikrederek, genel affın, "Türk uyruğı olup da sürgüne gönderilmiş ya da kaçmış ermeniler" için de söz konusu olması gerektiğini ileri sürmüştür¹³⁰.

Ermeni meselesindeki tansiyon 30 Aralık günü birdenbire yükseldi. Çünkü, Azınlıklar Alt-Komisyonu'nda, ermeni meselesi ile hiç ilgisi olmayan, Patrikhane meselesi tartışılırken, oturumun sonunda, Amerikan delegesi *Dwight* söz alarak, "Amerikan dernekleri ve kurumları temsilcileri tarafından ermeniler için bir ulusal yurt olarak teklif edilmiş olan toprak parçasını ve bölgeyi tanımlamalarını, malî desteğinin ülkeler arasında bölüştürülmesi yöntemlerini

ne Amerikan delegesinin ve ne de Dr.Rıza Nur Bey'in konuşmaları yer almamaktadır. Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, ss.175-241.

¹²⁷ Bakanlıktan delegasyona 26 Aralık 1922 günlü ve 65 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.934.

¹²⁸ Delegasyondan Vaşington'a 28 Aralık 1922 günlü ve 159 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.939.

¹²⁹ Bu konuda bak. *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, ss.217-218.

¹³⁰ *aynı kaynak*, s.221; Delegasyondan Vaşington'a 29 Aralık 1922 günlü ve 165 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.940.

açıklayarak belirlemelerini, ne ölçüde bir özel korumanın gerekli olacağını ve bu özerk yeni bölgenin saldırılara ve sızmalara karşı nasıl korunacağını söylemelerini, teklif edilen bölgede ilk göçmenler olarak hemen yerleşmeye hazır ermenilerin sayısını bildirmelerini rica ettik; somut bir programın düzenlenebilmesi için gerekli başka bütün verileri istedik. Temsilci heyetimize verilmiş bilgileri ve belgeleri Alt-Komisyon'un başkanına sunarken..." diyen bir bildiri sundu¹³¹. Basına da bir bildiri ile açıklanan bu konuşmanın ek belgeleri ise, Amerika Protestan Kiliseleri Federal Meclisi Temsilcileri James L. Barton ile W.W. Peet'in Child'a yazdığı bir mektup ile, George R. Montgomery imzası ile Ermenistan İçin Amerikan Derneği adına sunulmuş olan "Ermeniler İçin Ulusal Yurt Konusunda Memorandum" idi¹³².

Basın açıklamasında, Amerika'nın Lozan Antlaşması'nın imzacılarından olmayacağı, fakat Lord Curzon'ın ve Müttefikler'in, ermenilere bir "ermenî millî yurdu" sağlanması hususundaki ermeni isteklerinin tamamen desteklediği bildirilmekteydi¹³³.

Şunu hemen belirtelim ki, milletlerarası konferanslar tarihinde, Amerika delegesi Dwight'ın yaptığı konuşma kadar komik bir konuşma bulmak zordur. Amerikan delegesinin konuşması, sanki ermenilere Anadolu'da bir yurt verilmiş de, bunun yüzölçümünün ne kadar olacağı, bunun yönetimi, yerleşimi ve malî meseleleri, v.s.nin çözümü kalmış gibi bir ifade taşıyordu. Ermenistan İçin Amerikan Derneğini'nin memorandumunu ise, sanki kendilerine Anadolu'da toprak verilmiş de, bunun sınırlarının çizilmesi kendilerinden isteniyormuş gibi, Fırat'ın doğusu ile Sis ve Elbistan arasında 18.000 Km²lik bir topraktan söz etmekteydi.

Konferans'a egemen olan hava ile tamamen ters orantılı olan bu Amerikan tutumunun bir tek sebebi vardı: Amerikan ermenilerine yönelen bir propaganda jesti. Dwight'ın konuşmasının ardından basına yapılan açıklama, bütün bunların tamamen "iç tüketime" yönelik olduğunu göstermekteydi.

Esasında Amerika "ikili" bir oyun içinde görünüyordu. Bir taraftan ermeni asıllı vatandaşlarına "şirin" görünme çabasında iken, kendi içinde de, ermeni meselesinin soğuk gerçekleri ile karşı karşıya kaldığını görmekteydi. Nitekim, Dwight'ın 30 Aralıkta yaptığı konuşmadan iki gün sonra,

¹³¹ Bu bildirin metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.242; *Papers, 1923*, II, pp.940-941; Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.524, 44 no.lu not.

¹³² Bu belgeler için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, ss.243-246.

¹³³ *Papers, 1923*, II, p.941; aynı zamanda bak.: Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.524-525.

Amerikan delegasyonundan Vaşington'a çekilen 1 Ocak 1923 günlü telgrafta¹³⁴, ermenilere bir millî yurt verilmesi hususunda azınlıklar alt-komisyonuna gerekli materyeli verirken, Amerikan delegasyonunun bu konuda hiç bir teklifte bulunmadığı, bu hususta Müttefikler tarafından kesin bir program ortaya atılmadıkça, Amerikan delegasyonunun hiç bir teşebbüste bulunmayıp, hiç bir taahhüde girmeyeceğinin açık bir şekilde belirtildiği, bu konuda *samimi bir desteğin söz konusu olamayacağı ve bu durumun da Türkler tarafından anlaşıldığının sanıldığı* bildirilmektedir.

Buna rağmen, Müttefikler'in bu konudaki çabalarının arkasının kesilmediği anlaşılmaktadır. Azınlık Alt-Komisyonu'nun 6 Ocak 1923 günü yaptığı oturumda, azınlıklarla ilgili maddelerin görüşülmesinin bitmesi üzerine, Başkan Montagna ermeni meselesi ile ilgili bir bildiri okuyarak¹³⁵, ve devlet içinde devlet yaratma arzusunda olmadığını da belirterek, Anadolu'da bir ermeni yurdu kurulmasını istedi. Arkasından söz alan İngiliz delegesi Rumbold da Montagna'yı destekleyince, Türk delegesi Dr.Rıza Nur bey de söz istedi¹³⁶. Bundan sonrasını Dr.Rıza Nur Bey'den dinleyelim:

6 Kânunusani 1923 celseleri sonlarında Montanya ermeni yurdu meselesine geçti... Dedim ki: "İtilâf Devletleri ermenileri kendilerine siyasî âlet yapmışlar, ateşe salmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi, onların te'dibi olmuştur. Te'dip ile, sarî hastalık, açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mesuliyeti bize değil, İtilâf devletlerine aittir. Ermenilere mükâfat lâzımsa siz verin! El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istikbal verilmeliymiş! Biz bunlara kaniiz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için bir kaç def'adır ve daha dün kan içinde çalkandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas, hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklâlleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler. Siz bunlara istiklâlleri, yurtlarını verin biz de ermenilere derhal verelim. Bütün bu okuduklarınız keelemyekündür. Bu şart dahilinde burada duramayız. Celseyi terkediyorum" dedim. Ayaga kalktım... Zabıtnameye sözlerimin bu son kısmını da geçmemişler. Zaten zabıtnameler ile istedikleri gibi oynuyor, tağşiş yapıyorlardı... Montanya pürtelâs, "celseyi terkedemezsin!" diye bar bar bağırmağa başladı. Yırtınıyor... Yürüdük.

¹³⁴ Telgrafın metni: *Papers, 1923, II, pp.941-942*; Ayrıca bak.: Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.531.

¹³⁵ Bildirinin metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, ss.273-276.

¹³⁶ Bak.: *aynı kaynak*, ss.276-278.

Montanya hâlâ bağıyor: "celseyi terkedemezsiniz" diyor, tepiniyor... Biz de çıktık gittik"¹³⁷.

Gerçekten, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*'de, bu tartışmadan çok daha farklı bir şekilde söz edilerek, Dr.Rıza Nur Bey'in oturumu terkettiği bildirilmekte, fakat yukarıda belirttiği sözlerine hiç bir şekilde yer verilmemiş bulunmaktadır¹³⁸.

Bununla beraber, Amerikalılar şunu açıkça görmüşlerdi ki, Türklerin, Anadolu'da ermenilere bir toprak vermesi artık kesinlikle söz konusu değildir. Bundan dolayı Grew, 6 Ocak günlü hâtrâtında, Amerikalıların bu konudaki ümitsizliğini açıkça belirterek, şunları yazmaktadır:

*"Ermenilere millî bir yurt verme konusunda Müttefik temsilcilerinin özel surette belirttikleri şudur ki, ermenilerin refahı için uygun olacak somut bir plân hazırlanması mümkün değildir. Böyle küçük ayrı parçaların meydana getirilmesine, özerk veya başka şekilde olsun, müsait bakılmamakta ve Curzon, Barrère ve italyan delegeleri mahremane bunu söylemektedirler. Tüm Türk delegasyonunun kanaati ise, Türkiye'de kalan ermeniler buldukları yerlerde yararlı olabilirler ve yabancı entrikaların âleti olmazlarsa, kendilerini güvenlik içinde ve mutlu sayabilirler. Fakat giden ermenileri Küçük Asya'ya (Anadolu) gelmeyi teşvik edecek bir plân ise, toprak veya egemenlik kaybı söz konusu olmasa bile, Türklerin kesinlikle reddedeceklerine inanıyorduk. Türklerin, bundan daha sıkı bir şekilde inat ettikleri başka bir konu yoktur"*¹³⁹.

Türklerin ermeni meselesindeki bu kesin tavrının, Amerikan hükümetini esaslı bir şekilde etkilediği görülmektedir. Başkan *Warren C.Harding* 15 Ocak 1923 günü, yani delegasyonun 7 Ocak günlü telgrafından bir hafta sonra Dışişleri Bakanı Hughes'a yazdığı mektupta¹⁴⁰, Türklerin ermenilere millî yurt verilmesini kabul etmemelerinden duyduğu üzüntüyü belirtmiş, Hristiyan ermenilerin bu duruma düşmelerinin dindar Amerikalılar arasında büyük hayal kırıklığına sebep olacağını, fakat ermeniler lehine yapılabilecek fazla bir şey bulunmadığını, ermenilerin en hararetle destekçileri-

¹³⁷ Dr.Rıza Nur, *Hayat ve Hâtrâtım*, Cilt 3, ss.1062-1064.

¹³⁸ Bak. *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.278.

¹³⁹ Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.531; Delegasyondan Vaşington'a 7 Ocak 1923 günlü ve 184 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.948. Bu telgrafta, "Ermenilerin Küçük Asya'ya dönmele- rini öngören herhangi bir plânı Türkler kesinlikle reddedeceklerdir" deniyordu.

¹⁴⁰ Mektubun metni: *Papers, 1923*, II, p.950.

nin bile ermenilere ayrı bir toprak sağlamak için savaşı göze alamıyacaklarını bildirmiştir.

Görülüyor ki, Türklerin ermeni meselesindeki kararlı tutumları, Amerika'yı tam bir açmaza düşürmüş, Amerikan yöneticilerini tek seçenek olarak Türkiye ile bir savaş karşısında bırakmış ve sade Amerikan hükümeti değil, bu meseleyi hararetle savunanlar bile bir "savaş" sözünü ağızlarına almaya cesaret edememişlerdir. Esasında, Lozan bir "Zafer" sayılırsa, bu zaferin temel unsuru, her meselede gösterilen "kararlılık"tır.

Buna rağmen, Lozan Konferansı'nın son günlerinde dahi, yine her meselenin kıyısından köşesinden yararlanıp ermeni meselesinin ortaya atılmasına çalışılmıştır¹⁴¹.

Ermeni meselesinde son bir noktayı daha belirtelim:

Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra, Türkiye ile Amerika arasında, müzakereleri 1923 Mayısında hızlanmış olan *ikili* antlaşma, 6 Ağustos 1923 günü yine Lozan'da imzalanmıştır. Bunu ayrı bir inceleme konusu yapacağımız için, bu antlaşmanın ayrıntılarına girmeyeceğiz. Yalnız şu kadarını belirtelim ki, bu antlaşmanın onaylanması Amerikan Senatosu tarafından 1927 Şubatında reddedilmiştir. Bu antlaşmanın imzası dolayısıyla en fazla eleştirilen, İsmet Paşa ile antlaşmayı imza etmiş olan Joseph C. Grew olmuş ve kendisi, "Bir sebze çorbasına, milletin doğuştan sahip olduğu hakları satmakla" itham edilmiştir. Çünkü, Grew'nun, bu antlaşmada olsun bir "ermenî yurdu" sağlayamadığı ileri sürülmüştür. Bu sebeple, ermeni asıllı Amerikalılardan bir heyet Vaşington'da kedisini görmeye geldiği zaman, Grew, kendilerine, şunu söylemiştir: "Beyler, size Ermenistan'da (Doğu Anadolu demek istiyor) bir yurt sağlamaktan, şüphesiz, çok memnun olurum; eğer bir küçük ayrıntıyı gözönüne almazsanız." "Bu ayrıntı nedir?" diye sorduklarında, Grew, "Söz konusu toprakları kuvvet zoru ile almak için 300.000 kişilik bir Amerikan ordusu göndermeyi unuttunuz" demiştir¹⁴².

9. Patrikhane Meselesi

Daha önce de görüldüğü gibi, Amerika'nın Londra, Paris ve Roma büyükelçiliklerine verilen ve sonra da Lozan'daki delegasyona teyid edilen 30 Ekim 1922 tarihli talimatta, Türkiye'deki azınlıkların korunmasına

¹⁴¹ Bak.: *Papers, 1923*, II, pp.1015-1016 ve 1036-1039.

¹⁴² Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.677, 18 no.lu not.

büyük ehemmiyet verildiği belirtilmesine rağmen, İstanbul'daki Rum Fenner Patrikliğinden hiç söz edilmiyordu.

Gerçekten, Patrikhane konusu ve bu müessesenin Türkiye dışına çıkarılması, Türk delegasyonunun daha başlangıçtan çok kararlı olduğu konulardan biriydi¹⁴³. Yunanistan ise, Patrikliğın, "Evrensel Patriklik" (Patriarchat Oecuménique) olduğunu ileri sürmekteydi¹⁴⁴. Esasında, Türkiye'nin Patrikliği' Türkiye dışına çıkarmak istemesindeki sebep de buydu. Çünkü Türkiye'de Patrikliğın "evrensel" olmasını gerektirecek bir rum-ortodoks kitlesi yoktu.

Ahali Mübadelesi Alt-Komisyonunda 16 Aralık günü yaptığı konuşmada Amerikan temsilcisi, İstanbul'daki Patrikliğın lâğvedilmesi veya İstanbul'dan çıkarılması teklifinin, Amerikan halkının büyük kısmı tarafından protesto ve tepki ile karşılandığını, bu müessesenin kaldırılmasında ısrar edilmesinin hoş görülemeyecek bir adaletsizlik yaratacağını söylemiştir¹⁴⁵.

Amerikan delegesinin bu konuşması, Amerika Dışışleri Bakanlığınca tasvib edilmiştir. Gerek Patrikhanenin yeri ve gerek bu meselenin azınlıkların korunması çerçevesinde ele alınmasını Bakanlık onaylamamıştır. Bakanlığın bu tutumunda, İstanbul'daki Yüksek Komiser Amirâl Bristol'ün yardımcısı *Dolbeare* in Bakanlığa çektiği telgraf mühim rol oynamıştır. Dolbeare telgrafında, Patrikhane'nin siyasî bir müessese olmaktan ziyade dinî bir müessese olduğunu söylemiş ve bu sebeple de Patrikhane meselesine kayıtsız şartsız destek verilmemesi gerektiği hususunda Bakanlığı uyarmıştır. Bundan dolayı Bakanlık da, delegasyona, Bakanlıktan talimat almadıkça bu meselede konuşmamasını bildirmiştir¹⁴⁶.

Neticede Azınlıklar Alt-Komisyonu'nun 10 Ocak 1923 günlü oturumunda, İsmet Paşa, Patrikhane'nin İstanbul'da kalmasını *şartlara bağlı ola-*

¹⁴³ Patrikhane konusunda yapılan tartışmalar için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.324-331. Ahali Mübadelesi Alt-Komisyonu'nun 22 Aralık 1922 günlü oturumunda, Türk delegesi Dr.Rıza Nur Bey, Patrikliği, "Devlet içinde Devlet" diye nitelendirmiştir. Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.194.

¹⁴⁴ Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.220.

¹⁴⁵ Delegasyondan Vaşington'a 16 Aralık 1922 günlü ve 118 sayılı telgraf *Papers*, 1923, II, p.924.

¹⁴⁶ Dışışleri Bakanı Hughes'dan delegasyona 21 Aralık 1922 günlü ve 60 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.930.

rak kabul etmiştir. Lozan Konferansı tutanaklarında, İsmet Paşa'nın bu konudaki konuşması şu şekilde verilmektedir:

“Patriklik sorununa gelince: İSMET PAŞA, Patrikliğin siyasal ya da yöneti-me ilişkin işlerle bundan böyle hiç uğraşmayacağı, yalnız salt din alanına giren iş-lerle yetineceği konusunda, Konferans önünde, Müttefik Temsilci heyetlerinin ve yu-nan temsilci heyetinin yapmış oldukları resmi konuşmaları ve verdikleri garantileri senet saymaktadır”¹⁴⁷.

Patriklik konusu İsmet Paşa'nın bu konuşması ile kapanmış ve Lozan Antlaşması'nın azınlıkların korunması ile 37-45 inci maddelerinde, Patrik-liğin varlığına dair hiç bir hüküm yer almamıştır.

Hal böyle olunca, Fener Patriği Demetrius'un Temmuz 1990 da Amerika'ya yaptığı ziyarette, Amerikan hükümetinin kendisine “öküme-nik” yani Ortodoks dünyasının “evrensel” patriği muamelesi yapması, Lo-zan Antlaşması hükümleri ile tam bir çelişki teşkil etmiştir.

10. Türk-Amerikan Antlaşması

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Amerika, Lozan Konferansı'na katıl-makla birlikte, Senato'nun tutumu dolayısıyla bu antlaşmayı imzalayama-yacağını bildiğinden, daha ilk günden itibaren Türkiye ile ayrı bir antlaş-ma imzalamaya kararlı bulunuyordu. 30 Ekim 1922 tarihli talimatın so-nunda bu husus açıkça ifade edilmişti.

Amerika'nın Lozan Antlaşması'nı imzalamaktan kaçınmasına karşılık, Türkiye ile *ikili* bir anlaşma veya antlaşma imzalamak istemesi bir çelişki gibi görünür ise de, gerçekte herhangi bir çelişki mevcut değildir ve hatta Türkiye ile ikili bir anlaşma imzalamasında, dış politikası bakımından, mantıklı bir tutarlık vardır. Çünkü, Konferans'ın 20 Kasım 1922 da *Casino de Montbenon*'da yapılan açılış töreninde yaptığı konuşmada, İsviçre Cum-hurbaşkanı *M. Haab*, konferansın “*Yakın Doğu Anlaşmazlığı*”na son verme amacını taşıdığını belirtirken¹⁴⁸, Konferans'ın 21 Kasım'da yapılan ilk ge-nel oturumunda da Lord Curzon, Lozan Konferansı'nı “*Yakın Doğu İşleri-ne ilişkin Lozan Konferansı*” diye adlandırmıştır¹⁴⁹. Yani, nereden bakılırsa

¹⁴⁷ *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.331. İsmet Paşa'nın, Patrikhanenin İs-tanbul'da kalmasını kabul edişinin hikâyesi için bak.Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, pp.533-534.

¹⁴⁸ Bak. *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.1.

¹⁴⁹ *aynı kaynak*, s.7.

bakılsın, mesele sadece Türkiye ile Müttefikler arasında bir "barış antlaşması" değil, Osmanlı İmparatorluğunun egemen olduğu çok geniş bir bölgenin yeni bir "siyasî düzenlemesi" idi. Amerikan Senatosu 1919 Versay Antlaşması'nı da bu sebepten reddetmişti. Çünkü Versay da, Avrupa'nın yeni bir düzenini meydana getirdiği kadar, Milletler Cemiyeti Paktı'nı da barış antlaşmalarının bir parçası haline getirerek Amerika'yı dünya politikasının içine çekecekti. Bu ise Monroe Doktrini'ne aykırı idi. Aynı şekilde Amerika'nın Lozan Antlaşmasını imza etmesi de, kendisini "Yakın Doğu düzeni"nin bir tarafı, bir garantörü haline getirecekti.

Buna karşılık, Amerika Dışişleri Bakanlığı'nın, Türkiye ile *ikili* bir antlaşmanın Senato tarafından onaylanması şansını çok kuvvetli gördüğü anlaşılmaktadır¹⁵⁰. Bu sebepten, Amerika, çıkarlarını karşılayacak hükümleri önce Lozan Antlaşması'na koydurduktan sonra, bu hükümleri Türkiye ile yapılacak ikili antlaşmaya da aynen geçirme taktiğini izlemiştir. Amerikan delegasyonunun, konferans müzakere ve tartışmalarında "gözlemciliğin" çok ötesinde gayet "aktif" olmasının sebebi budur. Keza, konferans müzakereleri sırasında Amerikan delegasyonunun Türk delegasyonuna mütemediyen "önce Müttefiklerle anlaşın" demesinin sebebi de yine budur. Başka bir deyişle, Amerika Lozan'da Müttefikleri Türkiye'ye karşı kullanmıştır.

Türk delegasyonu ise bunun tamamen zıddı bir politika takip etmiştir. Türkiye Lozan'da, Amerika'yı bir an önce yanına çekerek, Müttefikler karşısındaki pozisyonunu daha ilk günden itibaren kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Nitekim, Grew 14 Ocak 1923 sabahı İsmet Paşa'nın otelinde kendisile yaptığı görüşmede, konu İsmet Paşa tarafından açılınca, bu anlaşmanın müzakerelerinin ne zaman başlamasını istediğini sorduğunda, İsmet Paşa'nın cevabı "Yarın" olmuştur. Grew'nun, bermûtad, Türklerle Müttefikler arasında barış yapılmadıkça, Amerika'nın Türkiye ile müzakerelere giremeyeceğini bildirmesi üzerine, İsmet Paşa, diplomatik ve konsüler münasebetlere bir an önce başlanmasının bütün ilgililerin yararına olacağını söylemiştir¹⁵¹.

O kadar ki, 18 Ocak akşamı Türk delegasyonu, Konferans'ta usulden olduğu üzere, 80 kişilik büyük bir yemek vermiştir. Yemekten sonra İsmet

¹⁵⁰ Senato, 1927 Şubatında Türk-Amerikan antlaşmasını reddettiğinde, gerekli üçte iki çoğunluk için ancak 6 oy eksik gelmişti.

¹⁵¹ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.534-535.

Paşa Child ve Grew'yu alıkoyarak, kendileriyle samimi bir sohbette bulunmuş ve sohbetin gelişmesi sırasında da Amerika'yı görmek istediğini söylemiştir. Amerikalıların cevabı ise, İsmet Paşa'yı davet edip Amerika'nın her tarafını gezdirebileceklerini, lâkin her şeyden önce, önce Müttefikler'le ve sonra da Amerika ile antlaşma imzalamak gerektiğini söylemek olmuştur¹⁵².

Türk-Amerikan antlaşmasının müzakereleri ancak Lozan Konferansı'nın sonuna doğru, Mayıs ayında başlamış ve 6 Ağustos 1923 te, yani Lozan Antlaşması'nın imzasından sonra, bir "Genel Antlaşma"nın imzası ile sona ermiştir. Daha önce de belirttiğimiz veçhile, bu antlaşmanın müzakereleri de ayrı bir hikâyeye olduğundan, bu konuyu başka bir incelememizde ele alacağız.

11. SONUÇ

Amerika'nın Lozan Konferansı'ndaki tutumu, I. Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar benimsediği "Monroe Doktrini" veya "Isolation" politikasının, içine düşmüş olduğu sıkıntıları yansıtmaktadır. Çünkü, her şeyi ile görülmüştür ki Amerika, Türkiye gibi, kendisinden binlerce kilometre uzakta bulunan bir ülke ve bölgede bile, kendi açısından son derece ehemmiyetli menfaatlere sahiptir. Ve bu menfaatler, bu ülke ve bölge ile ilgili pek çok mesele ile de yakından bağlantı halindedir. Bu bağlantı dolayısıyledir ki, Lozan'daki Amerikan delegasyonu, ekseriya gözlemcilikten uzaklaşarak, bir "imzacı taraf", bir "âkid taraf" (partie contractante) gibi hareket etmek zorunda kalmıştır. Ne var ki, ne biri, ne de diğeri olamadığından ve menfaatlerinin gerçekleşmesi sıkı bir işbirliği ve dayanışmaya bağlı olduğu halde, bunu da yapamadığından, Lozan Antlaşması'nın Amerika açısından tam manasile tatmin edici olduğu söylenemez. İsteddiği bir çok şeyleri elde etmekten uzak kalmıştır. Başka bir deyişle, Millî Hükümet'in dış politikası, Amerika'nın menfaatlerinin üstüne çıkmıştır.

Amerika'nın Lozan'da bütün çıkarlarını gerçekleştirememiş olmasının bir sebebi de, Osmanlı Devleti ile Yeni Türkiye arasındaki büyük farkı anlayamamış olmasıdır. Yeni Türkiye hakkındaki değerlendirmelerinde ekseriya Müttefikler'in etkisi altında kalmıştır. Yani Amerika, Lozan'da, o derece korktuğu klâsik Avrupa diplomasisinin arkasından gitmekten kurtu-

¹⁵² Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, pp.538-539.

lamamıştır. Bu etki sebebiyle de, Türk Milleti'nin, Osmanlı Devleti'nden Yeni Türkiye'ye geçmekle almış olduğu mesafenin büyüklüğünü görememiş ve, zaman zaman Türk milliyetçiliğinden söz etmiş ise de, İsmet Paşa'nın başkanlığındaki Türk delegasyonuna, hemen daima, Osmanlı Devleti gözlüğüyle bakmıştır.

Bu iki sıkıntı, yani bir yandan Monroe Doktrini'ne dönüşün verdiği sıkıntı, öte yandan da Yeni Türkiye'yi kavrayamamış olmanın doğurduğu sıkıntı, Amerika'yı karmaşık faktörlerin içine itmiş ve Yeni Türkiye ile çok daha iyi münasebetler kurma fırsatını kaçırmıştır. Zira, daima söylediğimiz gibi, Yeni Türkiye, Amerika'nın Lozan Konferansı'na katılmasını âdetta bir kurtarıcı gibi değerlendirmiştir. Ankara'daki Millî Hükümet Amerika'da, samimi olarak bir dayanak aramıştır. Denebilir ki, Yeni Türkiye, daha o zaman dış politikası Batı Avrupa'ya değil, Amerika'ya dayandırmanın çabalarını harcamıştır. Amerika, Müttefikler'in ayak izini takip etmemiş olsaydı, sanırız, Türk-Amerikan münasebetlerinin yeni ve ilginç bir düzeni ortaya çıkabilirdi. Yeni Türkiye, Lozan'dan sonra bile Amerika ile münasebetlerine ayrı bir değer vermiştir. Fakat Amerikan dış politikasının yapısı dolayısıyla, iki tarafın bir noktada buluşması o zaman mümkün olmamıştır.

